

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τεχνών και
Ανθρωπιστικών Σπουδών

Τμήμα Θεολογικών Σπουδών
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Θεολογικών Σπουδών

Η περί θανάτου και αναστάσεως θεολογία
της Παλαιάς Διαθήκης
στις νεκρώσιμες ευχές της Εκκλησίας

Διπλωματική Εργασία
του
Σκούλικα Σπυρίδωνος –Στεφάνου (π. Ευδόκιμου)

2021

ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΠΕΡΙ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΣΤΙΣ ΝΕΚΡΩΣΙΜΕΣ ΕΥΧΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Επιβλέπων καθηγητής: κ. Γεώργιος Φίλιας

Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως
μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Θεολογία στο Πανεπιστήμιο
Νεάπολις Πάφου

ΣΚΟΥΛΙΚΑΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ – ΣΤΕΦΑΝΟΣ

π. Ευδόκιμος

Αύγουστος 2021

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Σκούλικα Σπυρίδωνος – Στεφάνου (π. Ευδοκίμου), 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

**Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει
απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του
Πανεπιστημίου.**

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Ο Σκούλικας Σπυρίδων – Στέφανος (π. Ευδόκιμος), γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Η περί θανάτου και Αναστάσεως Θεολογία της Παλαιάς Διαθήκης στις νεκρώσιμες ευχές της Εκκλησίας», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ο Δηλών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΟΡΩΝ	6
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	7
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΙΟΥΔΑΪΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ

1. Η περί θανάτου διδασκαλία της Παλαιάς Διαθήκης.	13
2. Η περί θανάτου διδασκαλία στα Απόκρυφα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης.	27
3. Ο θάνατος στο Ταλμούδ.	39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΘΑΝΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΟΥΔΑΪΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

1. Ο θάνατος στην Καινή Διαθήκη.	45
2. Ο θάνατος και ο Άδης στα Απόκρυφα βιβλία της Καινής Διαθήκης.	47
3. Φροντίδα και ευχές υπέρ των νεκρών κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.	50
4. Η νεκρώσιμη τελετή στα αρεοπαγίτικα συγγράμματα.	53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΔΙΑΘΗΚΙΚΗΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΤΙΣ ΝΕΚΡΩΣΙΜΕΣ ΕΥΧΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

1. Η νεκρώσιμη ευχή των Διαταγών των Αγίων Αποστόλων.	58
2. Η νεκρώσιμη ευχή του Ευχολογίου του Σεραπίωνος.	60
3. Νεκρώσιμες ευχές από τον Βαρβερινό Κώδικα 336.	62
α) Ευχή επί τελευτήσαντος.	62
β) Ευχή άλλη επί τελευτήσαντος.	64
γ) Ευχή άλλη επιτάφιος καθολική.	65
4. Ευχή επί κολύβων εις κοιμηθέντας.	65

5. Ευχή συγχωρητική Συμεών Θεσσαλονίκης.	67
6. Οι νεκρώσιμες ευχές στην ακολουθία της Γονυκλισίας, κατά την Κυριακή της Πεντηκοστής.	70
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	 78
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	81

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΟΡΩΝ

βλ.	= βλέπε
εκδ.	= εκδόσεις
κ. α.	= και άλλα
κ. ε.	= και εξής
κεφ.	= κεφάλαιο (-α)
κλπ.	= και λοιπά
κῶδ.	= κώδικας
όπ. π.	= όπου παραπάνω
πρβλ.	= παράβαλε
σελ.	= σελίδα (-ες)
στ.	= στήλη (-ες)
τ.	= τόμος
χ. χ.	= χωρίς χρονολόγηση

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Ε.Π.Ε. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1977 κ. ε.
- Θ.Η.Ε. Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία.
- Πρακτικά Θ' Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου, *Το Μυστήριον του Θανάτου εις την Λατρείαν της Εκκλησίας*, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 19, Κλάδος Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 2009.
- P.G. Patrologia Graeca, Cursus Completus, ed. J. P. Migne, Paris 1860 κ. ε.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δεν είναι λίγοι οι χριστιανοί στην εποχή μας, που θεωρούν πως η Παλαιά Διαθήκη είναι για την Εκκλησία κάτι το ξεπερασμένο. Παρά την ξεκάθαρη θέση της Καινής Διαθήκης, ότι με τον ερχομό του Κυρίου η Παλαιά δεν καταργείται αλλά συμπληρώνεται, καθώς και την ομόφωνη άποψη των Πατέρων, ότι οι δύο Διαθήκες στο ίδιο το μυστήριο της θείας Οικονομίας αναφέρονται, αρκετοί σύγχρονοι χριστιανοί ούτε γνωρίζουν, ούτε εκτιμούν ιδιαίτερα την Παλαιά Διαθήκη. Επικρατεί μάλιστα κάποιες φορές και η εντύπωση, πως η Παλαιά Διαθήκη προβάλλει ένα «άλλο Θεό» και όχι αυτόν που μας αποκαλύπτει η Καινή.

Γνωρίζοντας πόσο λανθασμένη είναι η άποψη αυτή αφενός, αφετέρου δε έχοντας παρατηρήσει ότι αρκετές φράσεις από τα νεκρώσιμα λειτουργικά κείμενα προέρχονται από την Παλαιά Διαθήκη, επιχείρησα να ασχοληθώ με το θέμα που πραγματεύεται η εργασία αυτή. Η γνώση της σχετικής με τον θάνατο διδασκαλίας της Εκκλησίας, είναι ασφαλώς απαραίτητο εφόδιο για τον χριστιανό. Σχετίζεται άμεσα με την υπαρξιακή τοποθέτηση στο ερώτημα για την παρουσία του θανάτου στον κόσμο, που βέβαια προβληματίζει κάθε άνθρωπο, αποτελεί σημαντική παράμετρο για την πνευματική καλλιέργεια του πιστού, καθώς και χώρο ιδιαίτερης ποιμαντικής φροντίδας για τον κληρικό.

Οι σκέψεις αυτές, σε συνδυασμό με τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για την επιφυλακτικότητα πολλών απέναντι στην Παλαιά Διαθήκη, καθώς και την διαπίστωση της χαρακτηριστικής παρουσίας της στα νεκρώσιμα κείμενα της Εκκλησίας, δρομολόγησαν, με την πολύτιμη βοήθεια του Συμβούλου Καθηγητή μου κυρίου Γ. Φίλια, το θέμα αλλά και τον τρόπο της έρευνας και της ταξινόμησης του υλικού για τη συγγραφή της εργασίας.

Η μελέτη των Παλαιοδιαθηκικών βιβλίων και των Αποκρύφων έργων της Ιουδαϊκής γραμματείας, έδωσε μια συνοπτική εικόνα της σχετικής με τον θάνατο διδασκαλίας και η προσπάθεια καταγραφής των βιβλικών όρων και χωρίων που βρίσκονται στις νεκρώσιμες Ευχές, έδειξε την ισχυρή παρουσία του λόγου της Παλαιάς Διαθήκης και στη συγκεκριμένη ομάδα λειτουργικών κειμένων.

Τα όσα γράφει η Παλαιά Διαθήκη για τον θάνατο, διαμόρφωσαν την πλούσια στο θέμα αυτό ιουδαϊκή παράδοση, η οποία χρησιμοποιήθηκε από τους συγγραφείς των βιβλίων της Καινής Διαθήκης, προκειμένου να μεταφέρουν το ευαγγελικό μήνυμα, το οποίο εστιάζεται στη σημασία της Ανάστασης του Κυρίου. Αυτό το βίωμα της νίκης του Χριστού κατά του θανάτου, το καταγραφούν οι νεκρώσιμες Ευχές της Εκκλησίας χρησιμοποιώντας εκφράσεις

της Παλαιάς Διαθήκης. Η τόσο ουσιαστική συνεισφορά του Παλαιοδιαθηκικού λόγου, κατά την λειτουργική έκφραση της πίστης της Εκκλησίας στην ανάσταση και την αιώνια ζωή, την οποία πραγματεύονται τα νεκρώσιμα κείμενά της, αποτελεί μία ακόμα μαρτυρία της απόλυτης ενότητας Παλαιάς και Καινής Διαθήκης.

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον κύριο Γ. Φίλια για την ουσιαστική και πρόθυμη καθοδήγηση που μου προσέφερε στην όλη πορεία της εργασίας, καθώς και στην κυρία Αφροδίτη Κουτρομπέλη για την συμπαράσταση και τις συμβουλές της.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όλες οι θρησκείες και τα φιλοσοφικά ρεύματα στην προσπάθειά τους να δώσουν μία ικανοποιητική απάντηση στο προβληματισμό που προκαλεί το γεγονός του θανάτου, διαμόρφωσαν μία ποικιλία θεωριών, οι οποίες αφ' ενός αιτιολογούν τον θάνατο και αφ' ετέρου δίνουν κάποιες απαντήσεις για την κατάσταση στην οποία περιέρχεται ο νεκρός μετά από αυτόν. Οι τοποθετήσεις αυτές με τη σειρά τους, δημιούργησαν και αντίστοιχες παραδόσεις σχετικά με την αντιμετώπιση του νεκρού σώματος, την προσφορά των τελευταίων φροντίδων σε αυτό, καθώς και τον τρόπο ενταφιασμού του.

Η μελέτη των αρχαίων πολιτισμών σε σημαντικό βαθμό εστιάζεται στα ταφικά τους έθιμα και τις απόψεις τους για το τι επακολουθεί μετά το γεγονός του θανάτου, όπως μαρτυρούνται οι απόψεις αυτές από τις συνήθειές τους σχετικά με την φροντίδα και την τιμή των νεκρών τους. Άλλωστε, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που φανερώνουν το πώς αντιμετώπιζε ο κάθε λαός τους νεκρούς του, είναι ιδιαίτερα πλούσια και αποτελούν μία σημαντικότερη πηγή πληροφοριών για την γνωριμία με τον κόσμο του παρελθόντος. Οι πυραμίδες λόγου χάρι της Αιγύπτου και τα ταφικά μνημεία στον Ελληνικό χώρο, δίνουν σαφείς πληροφορίες για τις αντίστοιχες δοξασίες των συγκεκριμένων λαών σχετικά με τον θάνατο, καθώς και την πίστη τους στην ύπαρξη κάποιου διαφορετικού τρόπου ζωής μετά από αυτόν.

Η πεποίθηση ότι ο θάνατος δεν συνιστά σε απόλυτο βαθμό το τέλος της ανθρώπινης ύπαρξης, μαρτυρείται έντονα από τις ταφικές πρακτικές πολλών αρχαίων πολιτισμών. Συνήθως οι θρησκευτικές αντιλήψεις μιας κοινωνίας διαμορφώνουν και τις ανάλογες ανθρωπολογικές τοποθετήσεις της, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι δεν παρατηρείται και η αντίστροφη επίδραση. Ο σεβασμός δηλαδή ή και το δέος απέναντι στα μέλη της κοινότητας που έφυγαν από τη ζωή, να διαμορφώνει λατρευτικές πρακτικές οι οποίες εύκολα ανάγονται σε θρησκεία.

Στον χώρο του Ιουδαϊσμού η θεώρηση του γεγονότος του θανάτου απορρέει από την διδασκαλία της Παλαιάς Διαθήκης, κατά την οποία ο θάνατος συνιστά το αποτέλεσμα της παρακοής του ανθρώπου στο θέλημα του Θεού. Στη βιβλική θεολογία εκείνο που τονίζεται με έμφαση είναι η μοναδικότητα του Θεού και η σχέση του με τον κόσμο, του οποίου είναι ο Δημιουργός και ταυτόχρονα εκείνος που κατευθύνει την ιστορία του. Έτσι ο λαός του Ισραήλ αντιλαμβάνονταν την απάντηση για το ερώτημα σχετικά με την ύπαρξη του θανάτου στον κόσμο ως δεδομένο της ανθρωπολογίας του, όπως αυτή προκύπτει από την πίστη του στον

Γιαχβέ και την όλη θεολογική διδασκαλία της Παλαιάς Διαθήκης. Ασφαλώς οι Ιουδαίοι όσον αφορά τα καθεαυτό ταφικά τους έθιμα, δέχτηκαν τις επιδράσεις αρχαιότερών τους γειτονικών λαών, οι οποίοι διέθεταν σαφώς υψηλότερο πολιτιστικό επίπεδο. Ο τρόπος όμως με τον οποίο αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε η περί θανάτου αντίληψή τους, εδράζεται αποκλειστικά στην διδασκαλία της Παλαιάς Διαθήκης.

Παράλληλα με τα πρωτοκανονικά βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, σημαντικές είναι οι μαρτυρίες οι οποίες προκύπτουν και από την μελέτη και των απόκρυφων βιβλίων της, τα οποία είναι μεταγενέστερα σε σχέση με τα πρωτοκανονικά κείμενα και καταγραφούν αρκετές λεπτομέρειες για την ιουδαϊκή θεώρηση του θανάτου. Με μία πρώτη εκτίμηση εύκολα διακρίνεται στα Παλαιαδιαθηκικά βιβλία μία σταδιακή εξέλιξη της τοποθέτησης απέναντι στον θάνατο, η οποία αρχίζει από την πίστη ότι αυτός αποτελεί το τέρμα της ύπαρξης και προχωρά στην προοπτική της μετά θάνατον ζωής της ψυχής, για να οδηγηθεί εντέλει στην προσδοκία της ανάστασης των νεκρών. Η εξέλιξη αυτή είναι αρκετά σημαντική ώστε να αφήσει το στίγμα της στα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ιουδαϊκού λαού, του οποίου το βασικό στοιχείο συνοχής ήταν πάντοτε η θρησκεία του.

Στην Παλαιά Διαθήκη όπου κυριαρχεί η παρουσία του Θεού και η έκφραση της θέλησής του, από ανθρώπινης πλευράς προβάλλονται πρωτίστως η ζωή και τα έργα των ανθρώπων οι οποίοι, συνεπείς στη Διαθήκη με το Θεό, ζουν σύμφωνα με το θέλημά του. Τα λόγια των ανθρώπων αυτών, είτε είναι προσευχητικές αναφορές προς τον Δημιουργό τους, είτε αποτελούν διδασκαλίες και υποθήκες που απευθύνονται στους σύγχρονους ή και τους μεταγενέστερους τους, εμπεριέχουν ολόκληρη την αποκεκαλυμμένη θεολογία της Παλαιάς Διαθήκης. Το σημαντικότερο στοιχείο της θεολογίας αυτής, είναι ο μεσσιανικός προσανατολισμός της. Η εξελικτική πορεία των περί θανάτου αντιλήψεων του ιουδαϊκού λαού, που όπως αναφέρθηκε υπάρχει στην Παλαιά Διαθήκη, είναι στενά συνδεδεμένη με την μεσσιανική προσδοκία όπως αυτή βιώθηκε από τον περιούσιο λαό στις διάφορες περιόδους της ιστορίας του. Στα πλαίσια επομένως της βιβλικής και της ιουδαϊκής εν γένει γραμματείας, απαντάται μία ολοκληρωμένη διδασκαλία για τα αίτια της ύπαρξης του θανάτου, τις συνέπειες που επιφέρει στο ανθρώπινο γένος, το αν και κατά ποιό τρόπο συνεχίζει να υφίσταται μετά τον θάνατο ο άνθρωπος και τέλος, ποιες θα είναι οι προοπτικές του στο επέκεινα. Προφανώς η σχετική με τον θάνατο διδασκαλία προκειμένου να διατυπωθεί απαιτεί και την χρήση μία ανάλογης ορολογίας, η οποία από ένα σημείο και πέρα αποτέλεσε *terminus technicus* της ιουδαϊκής παράδοσης στο συγκεκριμένο τομέα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έχει δεχτεί επιδράσεις από αντίστοιχες δοξασίες άλλων λαών.

Η χριστιανική εκκλησία, της οποίας η θεολογία εξαρχής διατυπώθηκε πάνω στη βάση της Παλαιδιαθηκικής θεολογίας, υιοθέτησε στη λατρεία της αρκετά στοιχεία από τις καθιερωμένες ιουδαϊκές λατρευτικές συνήθειες. Το τυπικό της ιουδαϊκής λατρείας είναι γνωστό ότι άσκησε ουσιαστικές επιδράσεις στη διαμόρφωση της χριστιανικής, τόσο από πλευράς δομής όσο και από πλευράς ορολογίας. Από την ίδρυσή της η χριστιανική εκκλησία είδε ότι ο Νόμος και οι Προφύτες ήταν η προετοιμασία του κόσμου για την ένσαρκη παρουσία του Θεού στη γη, οπότε το να υιοθετήσει στη λατρεία της ιουδαϊκά στοιχεία ήταν κάτι το πολύ φυσικό. Τα μέλη της πρώτης χριστιανικής κοινότητας των Ιεροσολύμων, παράλληλα με το κατεξοχήν μυστήριο της χριστιανικής εκκλησίας που είναι η τέλεση της θείας Ευχαριστίας και βέβαια η ένταξή τους στη νέα πίστη με το Βάπτισμα, συμμετείχαν ανελλιπώς στις καθιερωμένες ιουδαϊκές λατρευτικές συνάξεις και τελετές. Οι Απόστολοι και οι πρώτοι χριστιανοί βίωναν την πίστη τους στον Χριστό όχι σαν κάτι το ξένο η αντίθετο από την ιουδαϊκή παράδοση, αλλά απεναντίας ως την εκπλήρωση ολόκληρης της Παλαιάς Διαθήκης. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στο σύνολο των Καινοδιαθηκικών κειμένων και οπωσδήποτε βασίζεται τόσο στα λόγια, όσο και στο έμπρακτο παράδειγμα του ίδιου του Ιησού Χριστού.

Εμφανής είναι και η επίδραση της ιουδαϊκής ορολογίας, στα αναφερόμενα στον θάνατο κείμενα της χριστιανικής Εκκλησίας. Την βασική θεολογική ερμηνεία της θνητότητας του ανθρώπου που δίνεται στην Παλαιά Διαθήκη, την αποδέχεται αυτούσια και την επεξεργάζεται έχοντας το βίωμα της ανάστασης του Κυρίου, η θεολογία της Καινής. Στη συνέχεια, την βιβλική διδασκαλία ακολουθεί ολόκληρη η πατερική γραμματεία και η υμνολογική παραγωγή της Εκκλησίας.

Επόμενο είναι ότι στην χριστιανική διδασκαλία οι αντιλήψεις για την μετά τον θάνατο κατάσταση του ανθρώπου και τον Άδη, είναι Παλαιδιαθηκικής και γενικότερα ιουδαϊκής προέλευσης. Στην Καινή Διαθήκη δεν εισάγεται σχετικά με τον θάνατο κάποια διαφοροποιημένη ορολογία, με αποτέλεσμα η λειτουργική γλώσσα της εκκλησίας να χρησιμοποιήσει το λεξιλόγιο της ιουδαϊκής παράδοσης κατά τη σύνταξη των νεκρώσιμων και επιμνημόσυνων ευχών της. Το ίδιο παρατηρείται και στο περιεχόμενο των τροπαρίων, που σταδιακά αποτέλεσαν τμήμα των νεκρώσιμων και επιμνημόσυνων ακολουθιών οι οποίες αναπτύχθηκαν μέσα στη λειτουργική ζωή της εκκλησίας.

Η Εργασία που ακολουθεί ευελπιστεί να παρουσιάσει συνοπτικά, τις σχετικές με τον θάνατο και την κατάσταση στην οποία ευρίσκονται οι νεκροί απόψεις των Εβραίων, καθώς και την χρήση της ιουδαϊκής ορολογίας στις νεκρώσιμες ευχές της χριστιανικής εκκλησίας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΙΟΥΔΑΪΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ

1. Η περί θανάτου διδασκαλία της Παλαιάς Διαθήκης.

Το σχόλιο του ευαγγελιστή Ματθαίου για τους Σαδδουκαίους, ότι είναι «οἱ λέγοντες μὴ εἶναι ἀνάστασιν»¹, που απαντάται στην αφήγηση της συζήτησης που είχαν με τον Κύριο, σε μία προσπάθειά τους να τον παγιδέψουν, θίγει μία σημαντική πτυχή της ιουδαϊκής θεολογικής παράδοσης. Πιο συγκεκριμένα φανερώνει την δυνατότητα ύπαρξης διαφορετικών ερμηνειών της διδασκαλίας της Παλαιάς Διαθήκης, σχετικά με το θάνατο, όπως αυτή αποτυπώνεται στα κείμενά της. Η απόκλιση απόψεων μεταξύ των ιουδαϊκών θρησκευτικών ομάδων της εποχής του Χριστού, η οποία διαφαίνεται στο κείμενο του ευαγγελιστή Ματθαίου, δεν στηρίζεται σε κάποια ποικιλία θεωρήσεων όσον αφορά την αιτία της παρουσίας του βιολογικού θανάτου, αλλά εστιάζεται στο αν ο θάνατος αποτελεί ή όχι το τέλος της ύπαρξης του ανθρώπου. Οποσδήποτε όμως, η απάντηση στο ερώτημα αυτό, συνιστά την ουσιαστικότερη παράμετρο, προκειμένου να αξιολογηθεί η σημασία του γεγονότος του θανάτου.

Στο βιβλίο της *Γένεσης*, εκεί που καταγράφεται η αρχή της πορείας του ανθρώπινου γένους, απαντάται και η αιτία της παρουσίας του θανάτου στον κόσμο. Η πρώτη φορά που μνημονεύεται ο θάνατος στην Παλαιά Διαθήκη, είναι αυτή που τον προσδιορίζει ως το αποτέλεσμα της παρακοής στο θέλημα του Θεού. Μάλιστα, η διατύπωση της σχέσης ανάμεσα στην παρακοή και τον θάνατο, είναι σαφής και κατηγορηματική: «ἢ δ' ἂν ἡμέρᾳ φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε»². Ο θάνατος μετά την ανυπακοή των πρωτοπλάστων εισάγεται στην εμπειρία του ανθρώπινου γένους ως μία οριστική κατάργηση της ύπαρξης. Αυτό άλλωστε μαρτυρούν και τα λόγια του Θεού προς τον Αδάμ, όταν του απαριθμεί τις συνέπειες της επιλογής του: «...ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης, ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ»³. Η υπενθύμιση αυτή της δημιουργίας του ανθρώπου από το χώμα και η επιστροφή του σε αυτό, επαναλαμβάνεται λίγο πιο κάτω στην αφήγηση της *Γένεσης*, χωρίς να αφήνει περιθώρια για κάποια διαφορετική αντιμετώπιση της διάστασης του θανάτου. Ο Αδάμ, αφού εκδιώχθηκε: «ἐκ τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς»⁴,

¹ Μτ. 22, 23.

² Γεν. 2, 17.

³ Γεν. 3, 19.

⁴ Γεν. 3, 23.

χρειάζεται να εργάζεται την γη από το χώμα της οποίας πλάστηκε. Η άμεση σύνδεση άλλωστε του θανάτου με την επιστροφή στη γη, είναι ορατή εύκολα αν αναλογιστεί κανείς την αποσύνθεση του σώματος η οποία αναπόφευκτα ακολουθεί τον θάνατο⁵.

Στην αφήγηση του κατακλυσμού, το βιβλικό κείμενο φαίνεται να συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι ο θάνατος αποτελεί το οριστικό τέλος του ανθρώπου. Ο Θεός εκεί δηλώνει ότι: «ἀπαλείψω τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἐποίησα ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς»⁶, και πως η απόφασή του αυτή είναι οριστική: «καὶ ἐξαλείψω πᾶν τὸ ἀνάστημα, ὃ ἐποίησα, ἀπὸ προσώπου πάσης τῆς γῆς»⁷. Οπωσδήποτε όμως, το γεγονός της εκ των προτέρων προγραμματισμένης από τον Θεό διάσωσης του Νώε και της οικογένειάς του, δείχνει πως η απόφασή του Θεού δεν αφορά ολόκληρο το ανθρώπινο γένος. Είναι σαφές πώς αναφέρεται στους τότε εν ζωή ανθρώπους, οι οποίοι κατακρίνονται, «διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς σάρκας»⁸. Στην διατύπωση αυτή του κειμένου της *Γένεσης*, εισάγεται για πρώτη φορά η χρήση της λέξεως «σαρξ» με αρνητική χροιά, ενώ παράλληλα γίνεται φανερό ότι ο άνθρωπος ο πλασμένος «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν»⁹ του Θεού έχει την επιλογή να κρατηθεί στη ζωή εφόσον βρίσκεται σε κοινωνία με τον Θεό. Αυτό το νόημα έχει και η φράση του *Δευτερονομίου*: «Ἴδου δέδωκα πρὸ προσώπου σου σήμερον τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν. Ἐάν εἰσακούσῃς τὰς ἐντολὰς Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου, ἃς ἐγὼ ἐντέλλομαί σοι σήμερον,... καὶ ζήσεσθε, καὶ πολλοὶ ἔσεσθε»¹⁰. Στο ίδιο κεφάλαιο, λίγους στίχους παρακάτω, η ίδια υπόσχεση του Θεού επαναλαμβάνεται: «τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον δέδωκα πρὸ προσώπου ὑμῶν, τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν κατάραν· ἔκλεξαι τὴν ζωὴν σὺ, ἵνα ζήσῃς σὺ καὶ τὸ σπέρμα σου»¹¹.

Στην συνείδηση των ανθρώπων το γεγονός του θανάτου είναι συνυφασμένο με την έννοια του αναπόφευκτου. Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον θάνατο ως ένα φυσικό γεγονός, πράγμα που του επιβεβαιώνουν και τα λόγια του Κυρίου: «ὡμεῖς δὲ ὡς ἄνθρωποι ἀποθνήσκετε»¹². Το ίδιο νόημα εκφράζει και ο Δαβίδ όταν δίνοντας στο Σολομώντα τις τελευταίες πατρικές του συμβουλές, ξεκινά τον λόγο του με την διαπίστωση ότι, «ἐγὼ πορεύομαι ἐν ὁδῷ πάσης τῆς γῆς»¹³. Το κοινό για τους ανθρώπους τέλος του θανάτου, αποτελεί μία βεβαιότητα βασισμένη στην εμπειρία όλων των γενεών. Στο βιβλίο του *Ιώβ* στο οποίο, λόγω της

⁵ Ιώβ 21, 26.

⁶ Γεν. 6, 7.

⁷ Γεν. 7, 4.

⁸ Γεν. 6, 3.

⁹ Γεν. 1, 26.

¹⁰ Δτ. 30, 15-17.

¹¹ Δτ. 30, 19.

¹² Ψλ. 81, 7.

¹³ Βασ. Γ' 2, 2.

υπόθεσης την οποία πραγματεύεται, επικρατεί θλιβερή και οιονεί πένθιμη διάθεση, δεν απουσιάζει η διαπίστωση της καθολικότητας του θανάτου. «Οίκία γὰρ παντὶ θνητῷ γῆ»¹⁴, λέγει ο Ιώβ και σε ικετήρια αποστροφή προς τον Δημιουργό του, παρακαλεί: «μνήσθητι ὅτι πηλὸν με ἔπλασας, εἰς δὲ γῆν με πάλιν ἀποστρέφεις»¹⁵.

Η τήρηση του θελήματος του Θεού ως προϋπόθεση παραμονής στη ζωή, είναι μία σταθερή θέση της Παλαιάς Διαθήκης. Είναι όμως φανερό ότι ο μεταπτωτικός άνθρωπος, ως ζωή αναγνωρίζει μόνο την επίγεια ζωή και άρα εκείνο που ουσιαστικά του εξασφαλίζει η υπακοή του στο θέλημα του Θεού, είναι η μακροήμερευση. Η σύνδεση τήρησης των εντολών και μακροήμερευσης είναι απόλυτη για την Παλαιοδιαθηκική θεολογία. Με δεδομένο ότι ο θάνατος δεν υπάρχει περίπτωση να αποφευχθεί, αφού: «τίς ἐστὶν ἄνθρωπος, ὃς ζήσεται, καὶ οὐκ ὄψεται θάνατον;»¹⁶, μοναδική αισιόδοξη προοπτική παραμένει η κατά το δυνατόν απομάκρυνσή του χρονικά. Για το λόγο αυτό και στο ψαλμικό ερώτημα: «τίς ἐστὶν ἄνθρωπος ὁ θέλων ζώην, ἀγαπῶν ἡμέρας ἰδεῖν ἀγαθὰς;»¹⁷, η μοναδική απάντηση που δίνεται, είναι η παρότρυνση για ακριβή αλλά και ειλικρινή εφαρμογή του θείου θελήματος¹⁸. Ο Θεός από την δική του πλευρά, υπόσχεται με το στόμα του ψαλμωδού για τον δίκαιο άνθρωπο πώς, «μακρότητα ἡμερῶν ἐμπλήσω αὐτὸν καὶ δείξω αὐτῷ τὸ σωτήριόν μου»¹⁹.

Στο βιβλίο των *Παροιμιών* το: «μῆκος βίου καὶ ἔτη ζωῆς»²⁰ και μάλιστα συνοδευόμενα από πλούτο και δόξα, είναι η διακαής επιθυμία του κάθε ανθρώπου. Το ότι ο δίκαιος στη ζωή του απολαμβάνει, εκτός από μακροήμερευση και πλούσια τα υλικά αγαθά, είναι επίσης μία από τις συνήθειες υποσχέσεις της Παλαιάς Διαθήκης. Ακριβέστερα, η μακροήμερευση και η απόλαυση αγαθών αποτελούν την σταθερά προσδοκώμενη ανταμοιβή για την ενάρετη ζωή ενός δίκαιου ανθρώπου²¹. Στο βιβλίο της *Εξόδου* και του *Δευτερονομίου*, όπου εκτενώς αναλύεται η σημασία της τήρησης της Διαθήκης με τον Θεό εκ μέρους του λαού του Ισραήλ²², εκείνοι που τηρούν τις θείες εντολές ζουν πολλά χρόνια και ευλογούνται με αφθονία αγαθών. Η πεποίθηση ότι ο θάνατος είναι το

¹⁴ Ιώβ 30, 23.

¹⁵ Ιώβ 10, 9.

¹⁶ Ψλ. 88, 49.

¹⁷ Ψλ. 33, 13.

¹⁸ Ψλ. 33, 14-15.

¹⁹ Ψλ. 90, 16.

²⁰ Πρμ. 3, 16.

²¹ Ψλ. 111.

²² Εξ. 20, 12, Δτ. 28.

τέλος του ανθρώπου, κάνει πιο αβάστακτες τις θλίψεις της ζωής· επόμενο λοιπόν είναι ο άνθρωπος να επιθυμεί την άνεση και την χαρά στη ζωή αυτή, αφού δεν περιμένει άλλη.

Αυτό λοιπόν που χαρακτηρίζει την Πεντάτευχο αλλά και άλλα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, είναι η απουσία ελπίδας για ζωή μετά τον θάνατο. Ο άνθρωπος προήλθε από την γη και επιστρέφει σε αυτήν. Αυτό είναι το γενικό σχήμα που δεσπόζει στα αρχαιότερα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης. Οποσδήποτε, ως αιτία του θανάτου θεωρείται αρχικά η παρακοή των πρωτοπλάστων και από εκεί και πέρα, είναι κάτι το συνηθισμένο η σύνδεση του θανάτου με τιμωρία εκ μέρους του Θεού για προσωπικά αμαρτήματα μεμονωμένων προσώπων ή συνόλου ανθρώπων. Η έλλειψη προσδοκίας για ζωή μετά τον βιολογικό θάνατο και η συνείδηση ότι ο θάνατος σε πολλές περιπτώσεις επέρχεται άμεσα λόγω των αμαρτιών κάποιου ανθρώπου, δεν άφηναν άλλο περιθώριο φανέρωσης της εύνοιας του Θεού προς τον δίκαιο άνθρωπο, εκτός από την μακροήμερευση την δική του αλλά και των απογόνων του («ζωὴν ἡτήσατό σε, καὶ ἔδωκας αὐτῷ, μακρότητα ἡμερῶν εἰς αἰῶνα αἰῶνος»)²³, συνδυασμένη και με άφθονα υλικά αγαθά²⁴. Για τον λόγο αυτό ο Ιώβ παρακαλεί τον Θεό: «ἔασόν με ἀναπαύσασθαι μικρὸν πρὸ τοῦ με πορευθῆναι ὅθεν οὐκ ἀναστρέψω, εἰς γῆν σκοτεινὴν καὶ γνοφεράν, εἰς γῆν σκότους αἰωνίου, οὗ οὐκ ἔστι φέγγος, οὐδὲ ὄραν ζωὴν βροτῶν»²⁵, ενώ αναρωτεῖται επίσης πώς είναι δυνατό οι ασεβεῖς να ἔχουν πλούτη και καλά τέλη: «συνετέλεσαν δὲ ἐν ἀγαθοῖς τὸν βίον αὐτῶν, ἐν δὲ ἀναπαύσει ἄδου ἐκοιμήθησαν»²⁶.

Όσοι όμως και να είναι ο χρόνος της επίγειας ζωής ενός ανθρώπου, ασφαλώς κάποια στιγμή θα ἔλθει το τέλος του. Στα ιστορικά, κυρίως, βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης αναφέρεται ο θάνατος πολλών επιφανών προσώπων. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως η ορολογία που χρησιμοποιείται για να καταγραφεί το γεγονός του θανάτου, παρουσιάζει μία σχετική ποικιλία. Επικρατέστερη είναι βέβαια η χρήση της λέξης «ἀπέθανεν», η οποία χρησιμοποιείται από τα πρώτα κεφάλαια της *Γένεσης* αρκετά συχνά. Με αυτήν αναφέρεται ο θάνατος του Αδάμ²⁷ και στο ίδιο κεφάλαιο, το ε΄ της *Γένεσης*, απαντάται συνολικά άλλες επτά φορές ο ίδιος όρος «ἀπέθανεν», καθώς καταχωρούνται συνοπτικά στοιχεία που αφορούν τους απογόνους του Αδάμ. Σε κάποιες όμως περιπτώσεις, η αναφορά στον θάνατο γίνεται με τρόπο περιφραστικό. Για τις τελευταίες στιγμές της Ραχήλ κατά τις οποίες ἔδωσε στον

²³ Ψλ. 20, 5.

²⁴ Δτ. 28,11.

²⁵ Ιώβ 10, 20-22.

²⁶ Ιώβ 21, 13.

²⁷ Γεν. 5, 5.

Βενιαμίν το όνομα: «Υἱὸς ὀδύνης μου», χρησιμοποιείται η έκφραση: «... ἐν τῷ ἀφιέναι αὐτὴν τὴν ψυχὴν, ἀπέθνησκε γάρ, ...»²⁸.

Στις υποσχέσεις που ο Θεός δίνει στον Αβραάμ κατά την σύναψη της Διαθήκης, απαντάται και η πρόρρηση, «σὺ δὲ ἀπελεύση πρὸς τοὺς πατέρας σου ἐν εἰρήνῃ, ταφεῖς ἐν γῆρᾳ καλῇ»²⁹.

Η παραπάνω έκφραση, εκτός του ότι υποδηλώνει μακροήμερευση και άνετη ζωή, εισάγει στο Παλαιοδιαθηκικό κείμενο μία ακόμα διάσταση της συνοχής του ισραηλितικού λαού. Ο άνθρωπος που πεθαίνει δεν αποκόπτεται από τον λαό του³⁰, έστω και αν ακόμα δεν απαντάται η προοπτική μεταθανάτιας ύπαρξης. Για τον Ισαάκ αργότερα, αναφέρεται πως: «καὶ ἐκλείπων Ἰσαὰκ ἀπέθανε καὶ προσετέθη πρὸς τὸ γένος αὐτοῦ πρεσβύτερος καὶ πλήρης ἡμερῶν»³¹. Ο Ιακώβ πριν τον θάνατό του και αφού ευλόγησε τους υιούς του είπε: «ἐγὼ προστίθεμαι πρὸς τὸν ἐμὸν λαόν... ἐξέλιπε καὶ προσετέθη πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ»³². Την ίδια έκφραση χρησιμοποιεί και πάλι ο Θεός όταν πληροφορεῖ τον Μωυσή για τον θάνατο του αδελφού του Ααρών: «...προστεθήτω Ἀαρὼν πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ»³³.

Ενώ λοιπόν ο θάνατος ενός επιφανούς βιβλικού προσώπου είναι ταυτόσημος με τη συναρίθμησή του μετά των νεκρῶν προγόνων του, όταν ο Θεός προαναγγέλλει στον Μωυσή τον δικό του θάνατο το *Δευτερονόμιο* αναφέρει: «καὶ εἶπε Κύριος πρὸς Μωυσῆν· ἰδοὺ σὺ κοιμᾷ μετὰ τῶν πατέρων σου»³⁴. Τα λόγια του Θεού στο Μωυσή εισάγουν στην βιβλική ορολογία την έννοια του ύπνου για να δηλωθεῖ ο θάνατος. Ο ψαλμωδός επικαλούμενος την βοήθεια Θεού, δέεται προς αὐτόν «μήποτε ὑπνώσω εἰς θάνατον»³⁵ προκειμένου να αποφύγει, έστω για κάποιο χρονικό διάστημα, τον ερχομό του τέλους του. Χωρίς η χρήση του ὀρου «ἀπέθανεν» να πάψει να εἶναι η επικρατούσα, στο βιβλικό λεξιλόγιο απαντάται σποραδικά και το «ἐκοιμήθη». Η Βηρσαβεέ λέγει στο Δαβίδ ζητώντας του να ορίσει διάδοχό του τον γιό της Σολομώντα: «...καὶ ἔσται ὥς ἂν κοιμηθῇ ὁ κύριός μου ὁ βασιλεὺς μετὰ τῶν πατέρων αὐτοῦ...»³⁶, ενώ λίγο αργότερα όταν πέθανε ο Δαβίδ, το κείμενο αναφέρει πως: «ἐκοιμήθη Δαυὶδ μετὰ τῶν πατέρων αὐτοῦ»³⁷. Ο ἴδιος ὀρος

²⁸ Γεν. 35, 18.

²⁹ Γεν. 15, 15.

³⁰ ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ Β., *Ερμηνευτικά Μελετήματα*, Βιβλική Βιβλιοθήκη 4, σελ. 494-5.

³¹ Γεν. 35, 27.

³² Γεν. 49, 29 & 33.

³³ Αρ. 20, 24.

³⁴ Δτ. 31, 16.

³⁵ Ψλ. 12, 4.

³⁶ Γ' Βασ. 1, 21.

³⁷ Γ' Βασ. 2, 10.

χρησιμοποιείται και μάλιστα επανειλημμένα για τον Σολομώντα³⁸ καθώς και για αρκετούς άλλους εκ των βασιλέων³⁹.

Εκτός από την βεβαιότητα της επιστροφής του νεκρού: «εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθη»⁴⁰, στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης απαντάται σημαντικός αριθμός αναφορών σε ένα είδος «τόπου», όπου μεταβαίνουν οι νεκροί. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι στην θεολογία της Παλαιάς Διαθήκης, δεν απαντάται διαχωρισμός της ανθρώπινης ύπαρξης σε σώμα και ψυχή, με τη σημασία που είχε ο διαχωρισμός αυτός στον ελληνικό κόσμο. Η ψυχή δεν είναι ένα «μέρος» που μαζί με το σώμα αποτελεί το ανθρώπινο ον, αλλά με τη λέξη ψυχή η Παλαιά Διαθήκη δηλώνει ολόκληρο τον άνθρωπο, «εμψυχωμένο» από πνεύμα ζωής⁴¹. Αναφορά σε ψυχή στην βιβλική γλώσσα, ισοδυναμεί κατά κανόνα σε αναφορά στην έννοια της ζωής, της ζωντανής ύπαρξης⁴². Το πνεύμα, η αναπνοή είναι το κατεξοχήν γνώρισμα πώς ο άνθρωπος είναι ζωντανός, γιατί εφόσον αναπνέει, λειτουργεί κάτι μέσα του και έτσι εξακολουθεί να υπάρχει. Ίσως για το λόγο αυτό η ψυχή, η ζωή δηλαδή του ανθρώπου, ταυτίζεται με το αίμα⁴³. Όσο ο άνθρωπος αναπνέει, κινείται το αίμα του και είναι ζωντανός άνθρωπος⁴⁴. Άλλωστε, ο Θεός της Βίβλου είναι: «ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκὸς»⁴⁵.

Ψυχή και σάρκα για την εβραϊκή σκέψη είναι έννοιες στενά συνδεδεμένες, με τις οποίες δηλώνεται ολόκληρος ο άνθρωπος τόσο κατά την ορατή του μορφή όσο και κατά την πνευματική του υπόσταση⁴⁶. Για τον λόγο αυτό, πνευματικές καταστάσεις δηλώνονται στην βιβλική γλώσσα με ορολογία που αναφέρεται στην βιολογική δομή του ανθρώπου. Σύμφωνα με τον Ψαλμωδό: «ἡ καρδία μου καὶ ἡ σὰρξ μου ἠγαλλιάσαντο ἐπὶ Θεὸν ζῶντα»⁴⁷, καθώς και: «οὐκ ἔστιν εἰρήνη ἐν τοῖς ὀστέοις μου ἀπὸ προσώπου τῶν ἁμαρτιῶν μου»⁴⁸. Ο άνθρωπος ταυτίζεται απόλυτα με το σώμα του και ο Θεός είναι ο «ἐτάζων καρδίας καὶ νεφροῦς»⁴⁹. Αυτός, ως Δημιουργός γνωρίζει τα πλάσματά του και «ἐμνήσθη» πως: «σὰρξ εἰσι, πνεῦμα πορευόμενον καὶ οὐκ ἐπιστρέφον»⁵⁰.

³⁸ Γ' Βασ. 11, 44. 12, 24^α.

³⁹ Γ' Βασ. 16, 28, 28θ. 22, 40, 51.

⁴⁰ Γεν. 3, 19.

⁴¹ ΛΕΞΙΚΟ ΒΙΒΛΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ, λήμμα «Ψυχή», στ. 1021-4.

⁴² Εξ. 21, 23.

⁴³ Ψλ. 71, 14. Λευ. 17, 10-14. Δτ. 12, 23.

⁴⁴ ΛΕΞΙΚΟ ΒΙΒΛΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ, λήμμα «Ψυχή», στ. 1021-4.

⁴⁵ Αρ. 27, 16.

⁴⁶ ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Ο Εξάψαλμος*, σελ. 68.

⁴⁷ Ψλ. 37, 4.

⁴⁸ Ψλ. 83, 3.

⁴⁹ Ψλ. 7, 10.

⁵⁰ Ψλ. 77. 39.

Στον τόπο όπου πορεύονται οι νεκροί, δεν γίνεται λόγος για την μετάβαση μιας αυθύπαρκτης οντότητας, της ψυχής, αλλά του όλου ανθρώπου, από τον οποίον όμως αυτό που έχει απομείνει μετά το θάνατο είναι πλέον μια σκιά⁵¹. Υπάρχει λοιπόν στην βιβλική αντίληψη, ένα είδος «τόπου» όπου εκεί πηγαίνουν οι νεκροί και από τον οποίο δεν επιστρέφει κανείς. Στο βιβλίο του *Τωβίτ* εκείνος, περίλυπος καθώς είναι για την τύφλωσή του, εύχεται προς τον Θεόν: «ἐπίταξον ἀναλαβεῖν τὸ πνεῦμά μου, ὅπως ἀπολυθῶ καὶ γένωμαι γῆ... ἐπίταξον ἀπολυθῆναί με... εἰς τὸν αἰώνιον τόπον»⁵².

Τόπος των νεκρών στην Παλαιά Διαθήκη είναι ο Ἄδης. Οι Ὁ' μετέφρασαν με τη λέξη Ἄδης την αντίστοιχη εβραϊκή Σεόλ, η οποία στην κυριολεξία σημαίνει λάκκο, τάφο. Ο τόπος αυτός κατά τους Εβραίους ήταν εκτεταμένος υπόγειος τόπος, γεμάτος πυκνό σκοτάδι, όπου κατοικούν όλες οι ψυχές των νεκρών, είτε των πατριαρχών και των άλλων δικαίων, είτε των αμαρτωλών⁵³. Στον Ἄδη οι Εβραίοι θεωρούσαν ότι οι σκιές των νεκρών βρίσκονταν σε μία κατάσταση μεταξύ υπάρξεως και ανυπαρξίας, καθώς στερούνται υποστάσεως. «Υψίστω τίς αἰνέσει ἐν ᾧδου;... ἀπὸ νεκροῦ ὡς μηδὲ ὄντος ἀπόλλυται ἐξομολόγησις»⁵⁴, αναφέρει η *Σοφία Σειράχ*. Κύριο χαρακτηριστικό της κατάστασης αυτής των σκιών των νεκρών, ήταν η τέλεια διακοπή κάθε επικοινωνίας με το Θεό⁵⁵.

Ο Ἄδης μνημονεύεται συχνά στην Παλαιά Διαθήκη και συνήθως οι αναφορές σε αυτόν είναι ζοφερές. Όταν στη *Γένεση* τα παιδιά του Ιακώβ του ανακοινώνουν ότι θηρίο κατέφαγε τον Ιωσήφ, αυτός, «οὐκ ἤθελε παρακαλεῖσθαι λέγων ὅτι· καταβήσομαι πρὸς τὸν υἱόν μου πενθῶν εἰς ᾧδου»⁵⁶. Τα ίδια λόγια επαναλαμβάνουν και οι γιοί του Ιακώβ στον Ιωσήφ που βρίσκεται στην Αίγυπτο, πως ο πατέρας τους, αν πάθει κάτι ο Βενιαμίν θα οδηγηθεί «μετὰ λύπης εἰς ᾧδου»⁵⁷. Στο βιβλίο των *Αριθμών* γράφεται για τους υιούς Κορρέ, ότι: «κατέβησαν αὐτοὶ καὶ ὅσα ἐστὶν αὐτῶν, ζῶντα εἰς ᾧδου»⁵⁸.

Συχνές είναι οι αναφορές του βιβλίου των ψαλμών στον Ἄδη. Ο ψαλμωδός βλέπει τον Ἄδη σαν χώρο όπου κανείς δεν έχει πλέον την δυνατότητα να σκεφτεί τον Θεό, ούτε και να τον δοξολογήσει⁵⁹. Αυτό προφανώς συνάγεται από την γενική άποψη των Εβραίων ότι στον χώρο

⁵¹ ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Ο Εξάψαλμος*, σελ. 96.

⁵² Τωβ. 3, 6.

⁵³ ΣΚΟΡΔΑ Ευ., «Ο Ἄδης κατά την Αγίαν Γραφήν και τους Πατέρας της Εκκλησίας», σελ. 49.

⁵⁴ Σειρ. 17, 27-8.

⁵⁵ ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Ο Εξάψαλμος*, σελ. 93.

⁵⁶ Γεν. 37, 35.

⁵⁷ Γεν. 42, 38. 44, 31.

⁵⁸ Αρ. 16, 33.

⁵⁹ Ψλ. 6, 6. Βαρ. 2, 17.

του θανάτου δεν υπάρχει συνείδηση: «οὐχ οἱ νεκροὶ αἰνέσουσί σε, Κύριε, οὐδὲ πάντες οἱ καταβαίνοντες εἰς ᾄδου, ἀλλ' ἡμεῖς οἱ ζῶντες εὐλογήσομεν τὸν Κύριον...»⁶⁰. Αλλοῦ ο ψαλμωδὸς εὐχεται ὁ Θεὸς νὰ τὸν λυτρώσῃ ἀπὸ τὸν θάνατο, νὰ μὴν τὸν ἀφήσῃ δηλαδὴ νὰ φτάσῃ στὸν Ἄδη⁶¹, ἐνῶ ἀντίθετα παρακαλεῖ τὸ Θεὸ νὰ ὁδηγήσῃ τοὺς ἀσεβεῖς ἐκεῖ⁶². Οἱ ἀμαρτωλοὶ πρέπει νὰ πάνε στὸν Ἄδη, ὁ ὁποῖος θὰ τοὺς ποιμάνει ὅπως ὁ βοσκὸς τὰ πρόβατά του⁶³, ἐνῶ τὸν δίκαιο ὁ Θεὸς θὰ τὸν λυτρώσῃ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Ἀδὴ⁶⁴, ὁ ὁποῖος ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις⁶⁵, παρουσιάζεται προσωποποιημένος. Ὁ Ἄδης εἶναι τόπος πικρίας καὶ ὠδινῶν⁶⁶, σκότους⁶⁷, τόπος ἀπὸ ὅπου σώζει τὸν ἄνθρωπο μόνον ἡ βοήθεια τοῦ Θεοῦ⁶⁸ καὶ ἀπὸ ὅπου κάνεις ποτέ δὲν ξαναγυρνᾷ ἀφοῦ: «ἄνθρωπος δὲ κοιμηθεὶς οὐ μὴ ἀναστῇ,... καὶ οὐκ ἐξυπνισθήσονται ἐξ ὕπνου αὐτῶν»⁶⁹. Μὲ δεδομένες ὅλες τὶς παραπάνω ἀντιλήψεις γιὰ τὸν Ἄδη, ὡς τόπου τῆς ὀριστικῆς συντριβῆς⁷⁰ καὶ κατάργησης τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι πολὺ εὐλόγη ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ «ἄνθρωπος ματαιότητι ὡμοιώθη, αἱ ἡμέραι αὐτοῦ ὥσπερ σκιὰ παράγουσι»⁷¹.

Ὅμως, παρόλη τὴν καταθλιπτικὴ ἐντύπωση γιὰ αὐτὸ τὸν τόπο, ποὺ εἶναι ταυτισμένος μὲ τὸ σκοτάδι καὶ τὴν οδύνη, ὅλοι οἱ συγγραφεῖς τῶν Παλαιδιαθηκικῶν κειμένων συμφωνοῦν στὸ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ἀπόλυτος κύριος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Ὁ θάνατος καὶ ὁ Ἄδης στὴν θεολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης δὲν εἶναι σὲ καμία περίπτωση δυνάμεις ποὺ ἀντιστρατεύονται τὸν Θεό· γιὰ τὴν ἀκρίβεια δὲν εἶναι τίποτα παραπάνω ἀπὸ τὴ βίωση τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ, ὅπως τὸ σκοτάδι εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ φωτός.

Ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ γνωρίζει ὅτι μόνον ὁ Θεὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ «θανατοῖ καὶ ζωογονεῖ, κατάγει εἰς ᾄδου καὶ ἀνάγει»⁷². Τὸ γνωρίζει αὐτὸ πολὺ καλὰ ἀπὸ τὴν καθοριστικὴ ἐμπειρία τῆς προστασίας τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποία ἀπέκτησε κατὰ τὴν ἱστορικὴ του πορεία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ ποὺ τοῦ δηλώνει στὸ *Δευτερονόμιο*, ὅτι: «ἐγὼ ἀποκτενῶ καὶ ζῆν ποιήσω»⁷³. Ὁ Θεὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ χορηγεῖ τὴν ζωὴ⁷⁴ καὶ ὁ κύριος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ

⁶⁰ Ψλ. 113, 25.

⁶¹ Ψλ. 85, 13.

⁶² Ψλ. 9, 18. 30, 18.

⁶³ Ψλ. 48, 15.

⁶⁴ Ψλ. 48, 16.

⁶⁵ Ψλ. 88, 49.

⁶⁶ Ψλ. 17, 5-6.

⁶⁷ Ψλ. 142, 3. Ιωβ 3, 5.

⁶⁸ Ψλ. 93, 17.

⁶⁹ Ιωβ 14, 12.

⁷⁰ Ιωβ 30, 23.

⁷¹ Ψλ. 143, 4.

⁷² Α' Βασ. 2, 6.

⁷³ Δτ. 32, 39.

⁷⁴ Νε. 9, 6.

θανάτου, αυτός ο οποίος «ἔκτισεν ἐκ γῆς ἄνθρωπον καὶ πάλιν ἀπέστρεψεν αὐτὸν εἰς αὐτήν»⁷⁵. Αυτός εξουσιάζει απόλυτα την ύπαρξη όλων των όντων: «ἀντανελεῖς τὸ πνεῦμα αὐτῶν, καὶ ἐκλείψουσι καὶ εἰς τὸν χοῦν αὐτῶν ἐπιστρέψουσιν»⁷⁶. Μπροστά στον Δημιουργό του ο άνθρωπος ομολογεί πώς: «ἡ ὑπόστασίς μου ὥσει οὐδὲν ἐνώπιόν σου»⁷⁷, αλλά επίσης και ὅτι «ἡ ὑπόστασίς μου παρὰ σοί ἐστιν »⁷⁸. Αναγνωρίζει ακόμη, ὅτι: «πάροικος ἐγὼ εἰμι παρὰ σοὶ καὶ παρεπίδημος καθὼς πάντες οἱ πατέρες μου»⁷⁹ και ελπίζει ὅτι ἡ ανθρώπινη αδυναμία και ἡ αμαρτωλότητα, ἡ οποία γίνεται περισσότερο αντιληπτή μπροστά στο γεγονός του θανάτου, εἶναι κατανοητὴ ἀπὸ τὸν Θεό, ο οποίος γνωρίζει πὼς εἴμαστε γῆ: «αὐτὸς ἔγνω τὸ πλάσμα ἡμῶν, ἐμνήσθη ὅτι χοῦς ἐσμὲν»⁸⁰.

Δεν ἔχουν ὅμως ὅλα τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης τις ίδιες περί θανάτου αντιλήψεις. Πέρα ἀπὸ τὴν αντικειμενικὴ πραγματικότητα ὅτι τα κείμενα αὐτά εἶναι γραμμένα ἀπὸ πολλοὺς συγγραφείς και ἡ χρονικὴ ἀπόσταση μεταξύ τους εἶναι συχνά διαστήματα αἰώνων, με φυσικὸ επακόλουθο να ἔχουν συνταχθεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση πολλῶν και διαφορετικῶν ιστορικῶν και πολιτιστικῶν ἐπιδράσεων, τὸ γεγονός της θεοπνευστίας τους και μόνο, ἀπὸ καθαρὰ θεολογικῆς ἀπόψεως εἶναι αὐτὸ που τα οδηγεῖ σε μία κλιμακωτὴ θεώρηση της λειτουργικότητας του θανάτου. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη δεν εἶναι δυνατόν να ερμηνευθεῖ, παρὰ μονάχα με τα γεγονότα και τὸ φῶς της Καινῆς. Ἀφὺ κατὰ τὴν διαβεβαίωση του Χριστοῦ ὁ χρόνος της Καινῆς Διαθήκης ἔφερε τὴν εκπλήρωση⁸¹ ὅσων ἡ Παλαιὰ δηλώνει, ὁ παιδαγωγικὸς κατὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο⁸² ρόλος του Νόμου, ὅπως εἶναι ἡ διαδεδομένη ιουδαϊκὴ ορολογία για τα βιβλικά κείμενα, διαφαίνεται καθαρὰ και στο θέμα του θανάτου. Σταδιακά δηλαδή, με λόγους ἀλλὰ και με γεγονότα, ἡ Παλαιὰ Διαθήκη οδηγεῖ τους ἀνθρώπους στην ἐλπίδα ὑπαρξης ἄλλης ζωῆς και ἀνάστασης των νεκρῶν.

Ἀπὸ τα ἀρχικά περιστατικά του ἀνθρώπινου βίου που ἀφηγεῖται ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, ἔως τὴν σύναψη της Διαθήκης με τὸν περιούσιο λαό⁸³ και τὴν εκπλήρωση της θεϊκῆς υπόσχεσης στον Ἀβραάμ για τὴ σωτηρία⁸⁴ του κόσμου ἡ οποία θα προέρχονταν ἀπὸ τους ἀπογόνους του, μεσολαβεῖ μία ιστορικὴ πορεία πολλῶν αἰώνων. Στα διάφορα χρονικά σημεία της πορείας

⁷⁵ Σειρ. 17, 1.

⁷⁶ Ψλ. 102, 29.

⁷⁷ Ψλ. 38, 6.

⁷⁸ Ψλ. 38, 8.

⁷⁹ Ψλ. 38, 13.

⁸⁰ Ψλ. 102, 14.

⁸¹ Λκ. 4, 21.

⁸² Γαλ. 3, 24.

⁸³ Εξ. 23, 22.

⁸⁴ Γεν. 12, 3.

αυτής, όσο πλησιάζει ο χρόνος εκπλήρωσης του Πρωτευαγγέλιου⁸⁵, η προσδοκία ανάστασης και αθανασίας, στην αρχή πολύ αμυδρά και στη συνέχεια εντελώς ξεκάθαρα, μπαίνει στα βιώματα και τις αντιλήψεις του λαού του Ισραήλ.

Στα βιβλία *Γ'* και *Δ' Βασιλειών* καταγράφονται τρία εξαιρετικά εντυπωσιακά γεγονότα. Πρόκειται για τρεις αναστάσεις νεκρών. Το πρώτο θαύμα ανάστασης νεκρού, πραγματοποιείται κατόπιν προσευχής του Προφήτου Ηλιού, ο οποίος ανέστησε το παιδί της χήρας από τα Σάρεπτα της Σιδωνίας. Ο προφήτης: «ἐνεφύσησε τῷ παιδαρίῳ τρίς καὶ ἐπεκαλέσατο τὸν Κύριον καὶ εἶπε· Κύριε ὁ Θεός μου, ἐπιστραφήτω δὴ ἡ ψυχὴ τοῦ παιδαρίου τούτου εἰς αὐτόν. Καὶ ἐγένετο οὕτως, καὶ ἀνεβόησε τὸ παιδάριον».⁸⁶ Στην δεύτερη περίπτωση, ο μαθητής του Προφήτου Ηλιού ο Ελισαίος, ανέστησε το παιδί της Σωμανίτιδος⁸⁷ και μάλιστα με τρόπο που κατά την πατερική ερμηνεία,⁸⁸ προτυπώνει την σάρκωση του Θεού Λόγου. Τέλος, ενώ ο Ελισαίος βρίσκεται ήδη ένα έτος νεκρός και ενταφιασμένος, κατά τη βιαστική, λόγω επιδρομής ληστών, ταφή ενός άλλου ισραηλίτη όταν ακούμπησε ο νεκρός στα οστά του Προφήτη Ελισαίου αμέσως αναστήθηκε⁸⁹. Τα γεγονότα αυτά έχουν τεράστια σημασία. Αφ' ενός η ανάσταση νεκρού είναι αναμφίβολα είναι συνταρακτικό γεγονός, αφετέρου το πιο σημαντικό είναι ότι θέτουν υπό αμφισβήτηση την πάγια αντίληψη ότι: «ἄνθρωπος κοιμηθεὶς οὐ μὴ ἀναστῇ»⁹⁰.

Οπωσδήποτε, με βάση τα γραφόμενα στο βιβλίο της *Γένεσης*, ο Ιουδαίος γνωρίζει ότι ο θάνατος είναι το αποτέλεσμα της αμαρτίας. Στο βιβλίο όμως της *Σοφίας Σολομώντος* απαντάται μία σαφέστερη θεολογικά προσέγγιση του θανάτου, ότι δηλαδή: «ὁ Θεὸς θάνατον οὐκ ἐποίησεν, οὐδὲ τέρπεται ἐπ' ἀπωλείᾳ ζώντων»⁹¹.

Ακόμα και το κατεξοχήν πένθιμο κείμενο του βιβλίου του Ιώβ, επισφραγίζεται με μια αισιόδοξη προοπτική. Ο επίλογος του βιβλίου, παρουσιάζει την αναμονή ανάστασης των νεκρών: «γέγραπται δὲ αὐτὸν πάλιν ἀναστήσεσθαι μεθ' ὧν ὁ Κύριος ἀνίστησιν»⁹². Στο βιβλίο των *Παροιμιών* απαντάται η κάπως αινιγματική φράση: «ἔσται καλὴ ἡ τελευτὴ σου, καὶ ἐλπίς σε οὐκ ἐγκαταλείψει»⁹³ η οποία, όπως και μία παρόμοια της *Σοφίας Σειράχ*: «τῷ

⁸⁵ Γεν. 3, 15.

⁸⁶ Γ' Βασ. 17, 21-2.

⁸⁷ Δ' Βασ. 4, 18-37.

⁸⁸ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ι, *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'*, τ. 3, σελ. 36.

⁸⁹ Δ' Βασ. 13, 21.

⁹⁰ Ιώβ 14, 12.

⁹¹ Σολ. 1, 13.

⁹² Ιώβ 42, 17.

⁹³ Πρμ. 24, 14.

φοβουμένω τὸν Κύριον εὖ ἔσται ἐπ' ἐσχάτων, καὶ ἐν ἡμέρᾳ τελευτῆς αὐτοῦ εὐρήσει χάριν»⁹⁴, αφήνουν ανοικτό το ενδεχόμενο της πέραν του τάφου ζωής⁹⁵. Στο βιβλίο της Ρουθ επίσης, το οποίο ανήκει στην προαιχμαλωσιακή περίοδο⁹⁶, υπάρχει μια ακόμη έκφραση η οποία υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιας κοινωνίας των νεκρῶν μετά του Θεοῦ: «εὐλογητός ἐστι τῷ Κυρίῳ, ὅτι οὐκ ἐγκατέλιπε τὸ ἔλεος αὐτοῦ μετὰ τῶν ζώντων καὶ μετὰ τῶν τεθνηκότων»⁹⁷.

Ο Προφήτης Ησαΐας ανοίγει με το λόγο του την επερχόμενη εποχή του Μεσσία. Πλέον η κατάργηση της οριστικής ισχύος του θανάτου αναδεικνύεται ξεκάθαρα: «Οἱ κατοικοῦντες ἐν χώρᾳ καὶ σκιᾷ θανάτου, φῶς λάμψει ἐφ' ὑμᾶς»⁹⁸, και αλλού «ἀναστήσονται οἱ νεκροί, καὶ ἐγερθήσονται οἱ ἐν τοῖς μνημείοις»⁹⁹. Ο προφήτης Ιεζεκιήλ αλλάζει την σταθερή πεποίθηση ὅτι ο Θεός οδηγεί κατευθείαν τους αμαρτωλούς στον θάνατο: «μὴ θελήσει θελήσω τὸν θάνατον τοῦ ἀνόμου, λέγει Κύριος, ὥς τὸ ἀποστρέψαι αὐτὸν ἐκ τῆς ὁδοῦ τῆς πονηρᾶς καὶ ζῆν αὐτόν»¹⁰⁰. Το δε ὄραμά του με τα ξηρά οστά¹⁰¹, προφητεύει βέβαια σε πρώτο χρόνο την αποκατάσταση του Ισραηλιτικοῦ λαοῦ, εἶναι ὅμως ταυτόχρονα μια εκπληκτική εικόνα της ενσώματης ἀνάστασης των νεκρῶν στα ἐσχάτα.

Εἶναι γεγονός πως ἀπὸ την εποχή των Προφητῶν και στο εξῆς, διαφοροποιήται αρκετά η θεολογία της Παλαιᾶς Διαθήκης. Αυτό δεν συμβαίνει μόνο στο θέμα της ἀνάστασης των νεκρῶν, ἀλλὰ γενικά η θρησκεία του Ισραὴλ ἀποβάλλει τον ἕως τότε ἐθνικιστικό της χαρακτήρα και αποκτά τη διάσταση της παγκοσμιότητας και συγκεκριμένα της ἠθικῆς μονοθεΐας¹⁰².

Στο βιβλίο της Σοφίας Σολομώντος, το οποίο γράφτηκε κατὰ τα μέσα του 2ου π.χ. αἰώνα, πρωτοτύπως στα ἐλληνικά και με ἐμφανή την ἐλληνιστική επίδραση, μολονότι ο Ιουδαῖος συγγραφέας του δεν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τις βασικὲς ιουδαϊκὲς ιδέες και την παραδοσιακὴ θεολογικὴ σκέψη¹⁰³, η πεποίθηση για ἀθανασία της ἀνθρώπινης ψυχῆς εἶναι σαφῆς. Ἀν και η ιδέα της ψυχῆς ὡς πνευματικῆς οντότητας δεσπόζει στο κείμενο, ἐν τούτοις πούθενά δεν ὑπάρχει το ἐλληνικὸ μοντέλο για αὐθύπαρκτη και ἀθάνατη ψυχὴ¹⁰⁴. Ἡ Σοφία Σολομώντος

⁹⁴ Σειρ. 1, 13.

⁹⁵ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄*, τ. 9, σελ. 13.

⁹⁶ ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Εἰσαγωγή στην Παλαιὰ Διαθήκη*, Εἰδικὴ Εἰσαγωγή, σελ. 69.

⁹⁷ Ρουθ 2, 20.

⁹⁸ Ησ. 9, 2.

⁹⁹ Ησ. 26, 19.

¹⁰⁰ Ιεζ. 18, 23.

¹⁰¹ Ιεζ. 37, 1-14.

¹⁰² ΜΙΡΑΤΣΙΩΤΗ Ν., *Εἰσαγωγή εἰς την Θεολογίαν της Παλαιᾶς Διαθήκης*, σελ. 28.

¹⁰³ ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Εἰσαγωγή στην Παλαιὰ Διαθήκη*, Εἰδικὴ Εἰσαγωγή, σελ. 197.

¹⁰⁴ Βλ. ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ Β., *Ερμηνευτικὰ Μελετήματα*, Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη 4, σελ. 497.

βλέπει τον άνθρωπο να ζει μετά το θάνατό του μόνον επειδή βρίσκεται: «ἐν χειρὶ Θεοῦ»¹⁰⁵. Η δύναμη του Θεού είναι αποκλειστικός πάροχος αθανασίας και αυτό ο άνθρωπος το αναγνωρίζει απερίφραστα¹⁰⁶. Οι θέσεις του συγκεκριμένου Παλαιοδιαθηκικού βιβλίου είναι συγκλονιστικές, όσον αφορά την αντίληψή του για τη μετά θάνατον δικαίωση και ανάπαυση των ανθρώπων που ευαρέστησαν τον Θεό τηρώντας το Νόμο του. Η προοπτική ανάστασης και μελλοντικής κρίσης καθώς και οριστικής και αιώνιας βασιλείας του Θεού, αναδύεται έντονα στους λόγους του βιβλίου¹⁰⁷. Είναι δε πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός, ότι το ίδιο βιβλίο αποδομεί και την επικρατούσα αντίληψη πως η μακροήμερευση είναι βέβαιο δείγμα της εύνοιας του Θεού.¹⁰⁸

Όσο πλησιάζει «τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου»¹⁰⁹ για την πραγματοποίηση του προφητικού λόγου: «ὁ Θεὸς ἡμῶν... ἐπὶ γῆς ὤφθη καὶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη»¹¹⁰, η ιουδαϊκή θεολογική παράδοση ολοένα και περισσότερο αφομοιώνει την προσδοκία της ανάστασης των νεκρών.

Το *Β' Μακκαβαίων* με χρόνο συγγραφῆς τον 1ο π.χ. αιώνα¹¹¹, εκτός από την ρητή διαβεβαίωση ότι: «τὰς τοῦ Παντοκράτορος χειῖρας οὔτε ζῶν οὔτε ἀποθανόντων ἐκφεύξομαι»¹¹², μιλάει ευθέως για ἀνάσταση νεκρών. Κατὰ την διάρκεια του μαρτυρίου τους, οι επτά Μακκαβαῖοι ἀδελφοὶ επανειλημμένα διακηρύσσουν ο ἕνας μετὰ τον ἄλλον, ὅτι γνωρίζουν πως το σῶμα και τη ζωὴ που χάνουν ἐξαιτίας της υπακοῆς τους στον Νόμο του Θεοῦ, ο Κύριος θα τα ἀποκαταστήσει στην αἰωνιότητα. Μετὰ τον φρικτὸ μαρτυρικὸ θάνατο του πρώτου ἀδελφοῦ, ο δεύτερος: «ἐν ἐσχάτῃ πνοῇ γενόμενος εἶπε· σὺ μὲν ἀλάστωρ ἐκ τοῦ παρόντος ἡμᾶς ζῆν ἀπολύεις, ὁ δὲ τοῦ κόσμου βασιλεὺς ἀποθανόντας ἡμᾶς ὑπὲρ τῶν αὐτοῦ νόμων εἰς αἰώνιον ἀναβίωσιν ζωῆς ἡμᾶς ἀναστήσει»¹¹³. Το ἴδιο ομολογεῖ και ο τρίτος ἀδελφός την ὥρα που θα του ἐκοβαν την γλῶσσα και τα χέρια: «ἐξ οὐρανοῦ ταῦτα κέκτημαι καὶ διὰ τοὺς αὐτοῦ νόμους ὑπερορῶ ταῦτα καὶ παρ' αὐτοῦ ταῦτα πάλιν ἐλπίζω κομίσασθαι»¹¹⁴. Ο δε τέταρτος ἀδελφός: «γενόμενος πρὸς τὸ τελευτᾶν οὕτως ἔφη· αἵρετὸν μεταλλάσσοντα ὑπ' ἀνθρώπων τὰς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ προσδοκᾶν ἐλπίδας πάλιν ἀναστήσεσθαι

¹⁰⁵ Σολ. 3, 1.

¹⁰⁶ Σολ. 15, 3.

¹⁰⁷ Σολ. 3, 1-8.

¹⁰⁸ Σολ. 4, 8-14

¹⁰⁹ Γαλ. 4, 4.

¹¹⁰ Βαρ. 3, 36-8.

¹¹¹ ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Ειδική Εισαγωγή, σελ. 158.

¹¹² Β' Μακ. 6, 26.

¹¹³ Β' Μακ. 7, 9.

¹¹⁴ Β' Μακ. 7, 11.

ὕπ' αὐτοῦ· σοὶ μὲν γὰρ ἀνάστασις εἰς ζωὴν οὐκ ἔσται»¹¹⁵. Τέλος, ο νεώτερος ἀδελφός, ομολογεί καὶ αὐτός τὴν προσδοκία τῆς αἰώνιας ζωῆς, λέγοντας: «οἱ μὲν γὰρ νῦν ἡμέτεροι ἀδελφοὶ βραχὺν ὑπενέγκαντες πόνον ἀεννάου ζωῆς ὑπὸ διαθήκην Θεοῦ πεπτώκασι»¹¹⁶. Ἰδιαίτερα ἀξιοθαύμαστη ἦταν καὶ ἡ στάση τῆς μητέρας τῶν μαρτύρων, ἡ ὁποία παρακολούθησε τὰ βασανιστήρια τῶν παιδιῶν τῆς καὶ ἀπευθυνόμενη πρὸς αὐτὰ τὰ ἐμψύχωνε με τὴν πεποίθησιν τῆς ἀνάστασης: «ὁ πλάσας ἀνθρώπου γένεσιν καὶ πάντων ἐξευρῶν γένεσιν καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ζωὴν ὑμῖν πάλιν ἀποδώσει»¹¹⁷.

Οἱ μαρτυρίαι αὐτῆς τοῦ *Β' Μακκαβαίων*, ἀποτελοῦν μία πολύτιμη ἀπόδειξις σχετικὰ με τὴν ὑπαρξὴ στὴν ἰουδαϊκὴ θεολογικὴ παράδοσι τῆς πίστεως στὴν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν, κατὰ τὸν πρῶτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα. Ἐκτός ἀπὸ τοῦ ὅτι ἡ ἀναμονὴ ἀνάστασης παρουσιάζεται ὡς ἐδραιωμένη πλέον στὴ θρησκευτικὴ συνείδησι τῶν Ἑβραίων, ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ δύο πληροφορίες οἱ ὁποῖαι ἀντλοῦνται ἀπὸ τοὺς λόγους τῶν Μακκαβαίων ἀδελφῶν καὶ τῆς μητέρας τοῦς. Ἡ πρώτη, ἀφορᾷ τὴν σαφὴ προσδοκία ἐνσώματης ἀνάστασης¹¹⁸, στοιχεῖο ποὺ διαφοροποιεῖ πλήρως τὴν ἰουδαϊκὴν θεολογίαν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν ἀντίληψιν περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Ἡ δευτέρα, σχετίζεται με τὴν ἤδη διαφαινόμενη σὲ προφητικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης διδασκαλία πὼς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ ἀναστηθοῦν, ὅμως δὲν θὰ εἶναι γιὰ ὅλους ἡ ἀνάστασις ἐπιθυμητὸ γεγονός¹¹⁹. Τὴν διάκρισιν αὐτήν, δηλαδὴ ὅτι ἄλλοι ἄνθρωποι θὰ γευτοῦν τὰ ἀγαθὰ κατὰ τὴν ἐγερσὶν τοῦς στα ἐσχάτα ἐνῶ ἄλλοι θὰ οδηγηθοῦν στὴν αἰώνια τιμωρία, τὴν ἐπισημοποιεῖ ἡ Καινὴ Διαθήκη με τὰ λόγια τοῦ Κυρίου «καὶ ἐκπορεύσονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως»¹²⁰.

Τέλος τὸ *Δ' Μακκαβαίων*, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σχέση με τὰ ἄλλα βιβλία τῶν *Μακκαβαίων*, ὅμως λόγῳ τῆς παρουσίας τοῦ σὲ παλαιὰ χειρόγραφο τῆς μετάφρασις τῶν *Ο'* ἐκδίδεται μαζί με τὰ *Α' - Γ' Μακκαβαίων*¹²¹, περιλαμβάνει καὶ αὐτὸ μαρτυρίαι γιὰ πίστιν σὲ ἀθανασία καὶ αἰώνια ὑπαρξὴ κοντὰ στὸν Θεό. Συγκεκριμένα ἀναφέρει πὼς στα διάφορα ἀνθρώπινα πάθη κυριαρχοῦν ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν τὴ βεβαιότητα: «ὅτι Θεῷ οὐκ ἀποθνήσκουσιν, ὥσπερ οὐδὲ οἱ πατριάρχαι ἡμῶν Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, ἀλλὰ ζῶσι τῷ Θεῷ»¹²². Στὸ ἐγκώμιον ποὺ παραθέτει ὁ συγγραφεὺς τοῦ γιὰ τοὺς ἐπτὰ μάρτυρας ἀδελφοὺς,

¹¹⁵ Β' Μακ. 7, 14.

¹¹⁶ Β' Μακ. 7, 36.

¹¹⁷ Β' Μακ. 7, 23.

¹¹⁸ Β' Μακ. 7, 11. & 7, 23.

¹¹⁹ Ησ. 66, 23-4. Δαν. 12, 2.

¹²⁰ Ιω. 5, 28.

¹²¹ ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Εἰσαγωγή στὴν Παλαιὰ Διαθήκη*, Γενικὴ Εἰσαγωγή, σελ. 97.

¹²² Δ' Μακ. 7, 19.

σημειώνεται ότι ο ευσεβής λογισμός, του οποίου η έννοια δεσπόζει στο έργο¹²³, τους έλεγε πως «οὕτως γὰρ θανόντας ἡμᾶς Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ ὑποδέχονται εἰς τοὺς κόλπους αὐτῶν καὶ πάντες οἱ πατέρες ἐπαινέσουσι»¹²⁴, υπέμειναν δε με ανδρεία τα βασανιστήρια, επειδή γνώριζαν πως: «οἱ διὰ τὸν Θεὸν ἀποθανόντες ζῶσι τῷ Θεῷ, ὥσπερ Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ καὶ πάντες οἱ πατριάρχαι»¹²⁵. Οι εκφράσεις αυτές φανερώουν οπωσδήποτε πίστη σε αιώνια ζωή κοντά στον Θεό, τουλάχιστον των ευσεβών, δεν αναφέρουν όμως ανάσταση των νεκρών.

Όπως λοιπόν προκύπτει από την συνολική θεώρηση του θέματος «θάνατος» μέσα στα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, η αρχή της παρουσίας του θανάτου στον κόσμο είναι η αποστασία του ανθρώπου από το θέλημα του Θεού. Στα αρχαιότερα κείμενα δεν εμφανίζεται προοπτική αιώνιας ζωής, ούτε βέβαια και ανάσταση. Όμως με το πέρασμα των αιώνων και ειδικότερα με το προφητικό κήρυγμα, η πίστη αυτή εδραιώνεται σταδιακά.

Όπως αναφέρθηκε στην αρχή αυτής της ενότητας, οι Σαδδουκαίοι της εποχής του Χριστού αρνούνταν την ανάσταση των νεκρών. Από την άλλη πλευρά, η πίστη στην ανάσταση φαίνεται πως ήταν κατά την ίδια εποχή αρκετά εδραιωμένη στην ιουδαϊκή κοινωνία¹²⁶. Η σημαντική αυτή θεολογική διαφοροποίηση που παρατηρείται στις απόψεις μελών του ιουδαϊκού λαού, αιτιολογείται επαρκώς αν ληθούν υπόψη αφενός η ποικιλία των σχετικών τοποθετήσεων, όπως αυτές παρουσιάστηκαν στο σύνολο των Παλαιοδιαθηκικών κειμένων και αφετέρου, το γεγονός ότι δεν ήταν από όλες τις θρησκευτικές ομάδες κοινώς αποδεκτά όλα τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης.

Είναι γνωστή η ύπαρξη διαφορετικών απόψεων στον Ιουδαϊκό χώρο σχετικά με το ποιά βιβλία είναι θεόπνευστα και αποτελούν την Γραφή. Σύμφωνα με τον λεγόμενο Παλαιστινό¹²⁷ Κανόνα τα βιβλία αυτά είναι εικοσιτέσσερα, ενώ κατά τον Σαμαρειτικό¹²⁸ Κανόνα αποδεκτά είναι μόνο τα πέντε βιβλία του Νόμου (Πεντάτευχος), επιλογή την οποία πιθανότατα δέχονταν και οι Σαδδουκαίοι. Τέλος ο Αλεξανδρινός Κανόνας¹²⁹, ο οποίος αποτέλεσε και το βασικό κριτήριο για τη σύνταξη του Κανόνα της Χριστιανικής Εκκλησίας, περιελάμβανε 49 βιβλία και αυτός ίσχυε κυρίως στον ελληνιστικό ιουδαϊσμό.

¹²³ ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Γενική Εισαγωγή, σελ. 97.

¹²⁴ Β' Μακ. 13, 17.

¹²⁵ Β' Μακ. 16, 25.

¹²⁶ ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ Β., *Ερμηνευτικά Μελετήματα*, Βιβλική Βιβλιοθήκη 4, σελ. 495-6.

¹²⁷ ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Γενική Εισαγωγή, σελ. 76-86.

¹²⁸ όπ. π., σελ. 86.

¹²⁹ όπ. π., σελ. 87-9.

Η πίστη στην ανάσταση των νεκρών λοιπόν και αντίστοιχα η άρνησή της, σε μεγάλο βαθμό εξαρτιόνταν από τις σχετικές αναφορές των ιερών κειμένων που η κάθε ιουδαϊκή κοινότητα δέχονταν ως θεόπνευστα, σε συνδυασμό ασφαλώς και με τις επιδράσεις αρκετών εξωβιβλικών κειμένων.

2. Η περί θανάτου διδασκαλία στα Απόκρυφα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης.

Με την ονομασία Απόκρυφα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης αποκαλούνται τα ιουδαϊκής προέλευσης θρησκευτικά κείμενα που έχουν γραφεί μεταξύ του 200 π.Χ. και 100 μ.Χ. περίπου, στην Παλαιστίνη αλλά και σε περιοχές της εβραϊκής διασποράς, στην εβραϊκή, την αραμαϊκή ή την ελληνική γλώσσα. Τα βιβλία αυτά ούτε από ιουδαϊκής πλευράς κατατάχτηκαν στον κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης, αλλά ούτε και η χριστιανική Εκκλησία τα αποδέχτηκε στα βιβλία του δικού της κανόνα¹³⁰.

Τα Απόκρυφα αυτά βιβλία όμως, μολονότι δεν περιβλήθηκαν ποτέ με το κύρος των κανονικών βιβλίων, ήταν πολύ αγαπητό ανάγνωσμα στους ιουδαϊκούς κύκλους, αλλά και αργότερα μεταξύ των χριστιανών, όπως μαρτυρούν οι σωζόμενες χριστιανικές διασκευές κάποιων από αυτά. Το σίγουρο πάντως είναι ότι συνέβαλαν κατά πολύ στην διαμόρφωση της ιουδαϊκής παράδοσης, όπως φαίνεται και από κάποιες επιδράσεις των κειμένων αυτών, οι οποίες απαντώνται στην Καινή Διαθήκη¹³¹. Εκτός από το έντονα αποκαλυπτικό και κάποιες φορές μυθολογικό τρόπο έκφρασής τους, ουσιαστικά η θεολογία τους δεν αφίσταται ιδιαίτερα από την θεολογία των κανονικών βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης. Αντίθετα επιχειρούν, όπως συμβαίνει και με τα Απόκρυφα της Καινής, να συμπληρώσουν τις πληροφορίες και τα γεγονότα, που σύμφωνα με την κρίση του συγγραφέα του κάθε κειμένου, απουσιάζουν από τα κανονικά βιβλία.

Όσον αφορά στο θέμα της διδασκαλίας για τον θάνατο, την οποία τα κείμενα αυτά περιλαμβάνουν, δεν υπάρχει κάποια εξαίρεση από την γενική τακτική της εναρμόνισής τους με την συνολική Παλαιδιαθηκική αντίληψη. Όμως, λόγω του έντονα αποκαλυπτικού χαρακτήρα των περισσοτέρων από τα Απόκρυφα, απαντώνται σε αυτά περιγραφές του Άδη και των εσχάτων, οι οποίες δεν υπάρχουν στα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης. Η προσδοκία

¹³⁰ ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 11.

¹³¹ Ιουδα 9, & Πραξ. 7, 36.

της κοινής ανάστασης όλων των ανθρώπων, δικαίων και αδίκων, ή τουλάχιστον η διάσωσή τους σε κάποιας μορφής αθανασία, καθώς και της τελικής κρίσης του Θεού για τις πράξεις του καθενός παρουσιάζεται καθαρά, κάτι το οποίο συμβαίνει άλλωστε και σε όσα κανονικά Παλαιοδιαθηκικά κείμενα έχουν γραφτεί περίπου την ίδια εποχή, δηλαδή κατά τον 2ο ή τον 1ο π. Χ. αιώνα.

Η διήγηση του βιβλίου της *Γένεσης* για την παρακοή των πρωτοπλάστων στην εντολή του Θεού, η οποία έγινε η αιτία της κυριαρχίας του θανάτου πάνω στους ανθρώπους, αποτελεί και για τα Απόκρυφα την αφετηρία της περί θανάτου της διδασκαλίας τους. Ο θάνατος είναι το αποτέλεσμα της αμαρτίας και η σύνδεση μεταξύ αμαρτίας και θανάτου αποτελεί βασική θεολογική τους θέση, για αυτό και συνιστάται η αποφυγή της αμαρτίας ως μέσο αποφυγής του θανάτου, είτε άμεσα με τη βιολογική του έννοια, είτε με την έννοια του αιωνίου θανάτου¹³².

Η πρώτη που δέχτηκε την προσβολή του πειρασμού και συγκατατέθηκε στην προτροπή του διαπράττοντας αμαρτία, είναι η Εύα. Για το λόγο αυτό ο Αδάμ την κατηγορεί έντονα: «τί κατηργάσω ἐν ἡμῖν καὶ ἐπήνεγκας ἐφ’ ἡμᾶς ὀργὴν μεγάλην, ἣτις ἐστὶν θάνατος κατακυριεύων παντὸς τοῦ γένους ἡμῶν;»¹³³. Μάλιστα η αιτία της μομφής του Αδάμ προς την Εύα συμπυκνώνεται πολύ περιεκτικά όταν ο πρωτόπλαστος, λίγο πριν το θάνατό του, διηγούμενος στον γιο του Σήθ το περιστατικό της παρακοής τους, τονίζει ότι η μητέρα του, η Εύα, είναι εκείνη: «δι’ ἧς καὶ ἀποθνήσκω»¹³⁴.

Στο κείμενο του *Έσδρα*, αναφέρεται πως ο Αδάμ κατά την δημιουργία του από τη γη απέκτησε «σῶμα νεκρόν»¹³⁵, μάλλον ό,τι θα λέγαμε σήμερα άψυχο, όμως αυτό δέχτηκε από τον Θεό πνοή ζωής και στη συνέχεια ο Θεός, εξ’ αιτίας της παρακοής όρισε «δι’ αὐτὸν τὸν θάνατον καὶ εἰς τὰς γενεὰς αὐτοῦ»¹³⁶. Στο βιβλίο *Διήγησις Αδάμ και Εύας*, ο Αδάμ πού είναι ετοιμοθάνατος αναφέρει πως ο Θεός του είπε: «Ἴδου σὺ ἀποθνήσκεις, ἀφοῦ παρέβης τὴν ἐντολήν» και σε λίγο ο Αδάμ συμπληρώνει ότι: «ἀποθνήσκω καὶ ἡ πνοή μου θὰ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ στόματός μου»¹³⁷. Απαντάται όμως στο βιβλίο *II Βαρούχ* και η άποψη, πώς μπορεί ο Αδάμ να έφερε τον θάνατο στο ανθρώπινο γένος, αλλά από εκεί και πέρα ο καθένας είναι υπεύθυνος για τις δικές του επιλογές και για την καταδίκη ή την σωτηρία που αυτές θα του

¹³² *ΙΩΒΗΛΑΙΑ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 103.

¹³³ *ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΑΔΑΜ ΚΑΙ ΕΥΑΣ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 174.

¹³⁴ όπ. π., σελ. 172.

¹³⁵ *ΕΣΔΡΑΣ*, όπ. π., σελ. 224.

¹³⁶ όπ. π.

¹³⁷ *ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΑΔΑΜ ΚΑΙ ΕΥΑΣ*, όπ. π. σελ. 190.

επιφέρουν και όπως χαρακτηριστικά γράφει: «ἐμεῖς ὅλοι εἴμεθα ἕνας πρὸς ἕνα διὰ τοὺς ἑαυτοὺς μας Ἀδάμ»¹³⁸.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο βιβλίο των *Ιωβηλαίων*, η προσπάθεια του συγγραφέα να συμβιβάσει τα λόγια που, σύμφωνα με το βιβλίο της *Γένεσης*, απεύθυνε ο Θεός προς τους πρωτόπλαστους ότι την μέρα που θα φάτε από αυτό τον καρπό θα πεθάνετε¹³⁹, με το γεγονός πως ο Αδάμ και η Εύα έζησαν πάρα πολλά χρόνια μετά την παρακοή. Επιστρατεύει τον στίχο του ψαλμού: «ὅτι χίλια ἔτη ἐν ὀφθαλμοῖς σου ὡς ἡμέρα ἢ ἐχθές»¹⁴⁰ και ερμηνεύει με βάση το στίχο αυτό, πως τελικά είναι αλήθεια ότι οι πρωτόπλαστοι πέθαναν πριν περάσει «ἐν ὀφθαλμοῖς Κυρίου» μία ημέρα. «Δι' αὐτὸν τὸν λόγον δὲν συνεπλήρωσε τὰ ἔτη αὐτῆς τῆς ἡμέρας, διότι ἀπέθανε κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς»¹⁴¹. Στο κείμενο της *Γένεσης* επίσης, αναφέρονται τα χρόνια που έζησαν οι πρώτοι απόγονοι του Αδάμ και της Εύας και εκεί παρατηρείται πως ο αριθμός τους ανέρχεται σε αρκετές εκατοντάδες. Αντίθετα, με το πέραςμα των χρόνων η διάρκεια της ζωής είναι σαφώς μικρότερη, γεγονός που καταγράφεται και στο βιβλίο των *Ψαλμών*¹⁴². Ως αιτία της μείωσης του χρόνου της ανθρώπινης ζωής, το βιβλίο των *Ιωβηλαίων* καταλογίζει την αύξηση της αμαρτίας¹⁴³.

Η αναφορά του θανάτου ως αιώνιου ύπνου, είναι αρκετά διαδεδομένη στην απόκρυφη γραμματεία. Ενδέχεται η αναφορά αυτή να έχει καταδικαστική χροιά και να ταυτίζει τον θάνατο με αιώνια καταδίκη, όπως στην περίπτωση όποιου εργάζεται την ημέρα του Σαββάτου, ο οποίος «θὰ ἀποθάνῃ αἰωνίως»¹⁴⁴ καθώς και όσων είναι υπερήφανοι και ο Θεός θα τους κοιμίσει «εἰς ἀπώλειαν αἰῶνος»¹⁴⁵. Από την άλλη πλευρά όμως, η πιο διαδεδομένη αναφορά του θανάτου ως ύπνου αιωνίου, απαντάται με περιγραφική έννοια, δεν υπονοεί καταδικαστική κρίση και συνοδεύεται με παραπλήσιες εκφράσεις προκειμένου να καταγραφεί ο θάνατος δικαίων ανθρώπων. Ο Αβραάμ «ἐξέτεινε τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ ἐκοιμήθη τὸν αἰώνιον ὕπνον»¹⁴⁶, ο Ισαάκ «ἐκοιμήθη χαίρων...καὶ ἐκοιμήθη τὸν αἰώνιον ὕπνον»¹⁴⁷. Στη *Διαθήκη των Δώδεκα Πατριαρχών*, ο Ισάχαρ «ἀπέθανε ἐν γήρει καλῶ, πᾶν

¹³⁸ *II ΒΑΡΟΥΧ*, ὅπ. π., σελ. 333-4.

¹³⁹ Γεν. 2, 17.

¹⁴⁰ Ψλ. 89, 4.

¹⁴¹ *ΙΩΒΗΛΑΙΑ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 67.

¹⁴² Ψλ. 89, 10.

¹⁴³ *ΙΩΒΗΛΑΙΑ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 107.

¹⁴⁴ ὅπ. π. σελ. 62.

¹⁴⁵ *ΨΑΛΜΟΙ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 125.

¹⁴⁶ *ΙΩΒΗΛΑΙΑ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 106.

¹⁴⁷ ὅπ. π., σελ. 136.

μέλος ὑγιές ἔχων, καὶ ἰσχύων ὑπνώσε ὕπνον αἰώνιον»¹⁴⁸. Το ἴδιο αναφέρεται καὶ γιὰ τὸν Δαν, ὁ ὁποῖος «ὑπνώσε ὕπνον αἰώνιον»¹⁴⁹.

Ὅπως καὶ στα κανονικὰ Παλαιοδιαθηκικὰ κείμενα, επικρατεῖ καὶ στα Απόκρυφα ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ νεκρὸς συναριθμεῖται με τοὺς πατέρες του. Ἡ συνοχὴ τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ δὲν διασπάται οὔτε με τὸν θάνατο. Ὁ Νῶε «ἐκοιμήθη μετὰ τῶν πατέρων του»¹⁵⁰, ὁ Ἰωσήφ ἐπίσης, «ἐκοιμήθη μετὰ τῶν πατέρων του καὶ ἐτάφη»¹⁵¹, ὁ Ρουβὴμ εἶπε στα παιδιὰ του «ἐγὼ ἀποθνήσκω καὶ πορεύομαι τὴν ὁδὸν τῶν πατέρων μου»¹⁵², ὁ Λευὶς «προσετέθη πρὸς τοὺς πατέρας αὐτοῦ»¹⁵³. Ἡ ἐνότητά τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, τονίζεται ἀκόμη περισσότερο με τὴν καθιερωμένη ἐπὶ κλήση τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ὀρίζεται ὡς: «Ὁ Θεὸς Ἀβραάμ καὶ ὁ Θεὸς Ἰσαάκ καὶ ὁ Θεὸς Ἰακώβ»¹⁵⁴. Ἡ προσφώνηση αὐτή, γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς *Εξόδου*¹⁵⁵, ὅπου χρησιμοποιοῦται ἀπὸ τὸν ἴδιον Θεό, γίνεται κατανοητὴ στὴν πληρότητά της στὴν Καινὴ Διαθήκη¹⁵⁶, ὅταν ὁ Κύριος ἀποκαλύπτει ὅτι ἀποτελεῖ μαρτυρία τῆς ἀνάστασης ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Τὸν θάνατο ὅλων, δίκαιων καὶ ἀδίκων, ἀκολουθεῖ ἡ κατάστασις τοῦ Ἄδης, τοῦ ὁποῖου στα Απόκρυφα ἡ περιγραφὴ εἶναι πολὺ καταθλιπτική. Στὸν *Ελληνικὸ Βαρούχ* μάλιστα, ὁ Ἄδης παρομοιάζεται με δράκοντα με μεγάλη κοιλία, πού ἔχει χωρητικότητα τόσο, ὅσο χώρο θὰ κάλυπτε ὁ ὄγκος μολύβδου τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσαν νὰ σπρώξουν τριακόσιοι ἄνδρες¹⁵⁷. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρκετὰ ιδιότυπη αὐτὴ παρομοίωσις, ἀπαντάται καὶ ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Ἄδης ἔχει διαθέσιμο συγκεκριμένο ἀριθμὸ θέσεων γιὰ τὶς ψυχές¹⁵⁸.

Σε γενικὲς γραμμὲς ὁ Ἄδης περιγράφεται ὡς τόπος ὑπόγειος σκοτεινὸς καὶ θλιβερός. Στὸ Σεόλ δὲν ὑπάρχει εἰρήνη¹⁵⁹, εἶναι τόπος δεσμῶν¹⁶⁰, μέσα σὲ αὐτὸν βρίσκονται οἱ φυλακισμένοι σὲ «καταδίκη χωρὶς τέλος»¹⁶¹ καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει «σκοτὸς καὶ ὁμίχλη, κανένα φῶς, μόνο φωτιά καὶ φλόγες»¹⁶². Εἶναι μέρος γεμάτο ἀπὸ «φωνὴ κλαυθμοῦ καὶ ὀδυρμοῦ καὶ

¹⁴⁸ ΔΙΑΘΗΚΑΙ ΤΩΝ XII ΠΑΤΡΙΑΡΧΩΝ, ὁπ. π., σελ. 221.

¹⁴⁹ ὁπ. π., σελ. 230.

¹⁵⁰ ΙΩΒΗΛΑΙΑ, ὁπ. π., σελ. 81.

¹⁵¹ ὁπ. π., σελ. 151.

¹⁵² ΔΙΑΘΗΚΑΙ ΤΩΝ XII ΠΑΤΡΙΑΡΧΩΝ, ὁπ. π., σελ. 182.

¹⁵³ ὁπ. π., σελ. 205.

¹⁵⁴ ΑΝΑΛΗΨΙΣ ΜΩΥΣΕΩΣ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., Τα Απόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τ. Β', σελ. 27.

¹⁵⁵ Εξ. 3, 6.

¹⁵⁶ Μτ. 22, 32.

¹⁵⁷ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΒΑΡΟΥΧ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., Τα Απόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τ. Β', σελ. 369.

¹⁵⁸ II ΒΑΡΟΥΧ, ὁπ. π., σελ. 312-3.

¹⁵⁹ ΙΩΒΗΛΑΙΑ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., Τα Απόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τ. Α', σελ. 111.

¹⁶⁰ ὁπ. π., σελ. 69.

¹⁶¹ ΕΝΩΧ Β', ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., Τα Απόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τ. Β', σελ. 462.

¹⁶² ὁπ. π., σελ. 452.

θρήνου καὶ πόνου ἰσχυροῦ»¹⁶³. Ὅσοι «θὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ κατέλθουν εἰς τὸ Σεὸλ θὰ εἶναι δυστυχεῖς ἐν τῇ μεγάλῃ των θλίψει»¹⁶⁴. Αὐτοὶ που βρίσκονται στο Ἄδη δεν ἔχουν ἐπικοινωνία με τον κόσμον, γιατί ἔχουν ξεχάσει κάθε τι το φθαρτὸ καὶ ὅ,τι συμβαίνει ἀνάμεσα στους ζωντανούς¹⁶⁵.

Ὅμως, παρόλη τὴν τρομακτικὴ αὐτὴ εἰκόνα του Ἄδη, που ἀπαντάται διάχυτη στα Ἀπόκρυφα κείμενα, στο βιβλίον του *Ενώχ* οἱ δίκαιοι προτρέπονται νὰ μὴ φοβούνται τον Ἄδη: «Μὴ φοβεῖσθε σεῖς, ψυχαὶ τῶν δικαίων καὶ ἐλπίσατε σεῖς οἱ θανόντες ἐν δικαιοσύνῃ. Μὴ λυπῆσθε, ἂν ἡ ψυχὴ σας κατῆλθεν εἰς τὸ Σεὸλ ἐν θλίψει, ἐν κλαυθμῷ, ἐν στεναγμῷ καὶ ἐν θρήνῳ, καὶ τὸ σῶμα σας κατὰ τὴν (ἐπὶ γῆς) ζωὴν δὲν ἀπέλαυε κατὰ τὴν ἀγαθότητά σας: Ἀναμείνατε διὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως τῶν ἀμαρτωλῶν, διὰ τὴν ἡμέραν τῆς κατάρας καὶ τῆς τιμωρίας»¹⁶⁶. Στὴ συγκεκριμένη συνάφεια ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται ἐκτενῶς καὶ στα υβριστικὰ σχόλια των ἀσεβῶν που εἰρωνεύονται τὸν θάνατον των δικαίων, λέγοντας ὅτι ὁ Θεὸς δὲν τοὺς βοήθησε σὲ τίποτα. Αὐτὰ βέβαια τα λένε, συνεχίζει, ἐπειδὴ δὲν γνωρίζουν τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δόξαν που θα χαρίσει τοὺς δίκαιους στὴν αἰωνιότητα, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν αἰώνια καταδίκη των ἀμαρτωλῶν. Ἡ ὅλη ἐνότητά¹⁶⁷, θυμίζει ἐντόνα τις ἀντίστοιχες σκέψεις που ἀναπτύσσονται στὴ *Σοφία Σολομώντος*¹⁶⁸. Στὸ ἴδιον Ἀπόκρυφον κείμενον τοῦ *Ενώχ*, καταγράφεται καὶ ἡ πληροφορία ὅτι σὲ ὄραμα εἶδε ὁ *Ενώχ* πὼς ὁ τόπος τοῦ Ἄδη που δέχεται τοὺς δίκαιους, εἶναι ξεχωριστός ἀπὸ ἐκεῖνον των ἀμαρτωλῶν. Περιγράφει τρία σκοτεινὰ κοιλώματα με μεγάλο βάθος: «ὄλοβαθὴ καὶ σκοτεινὰ τῇ ὀράσει»¹⁶⁹ στα ὁποῖα συγκεντρώνονται οἱ ψυχές των ἀμαρτωλῶν. Ἀντίθετα, οἱ ψυχές των δικαίων πηγαίνουν σὲ ἄλλο τόπον, ὅπου ἐκεῖ ὑπάρχει μία ολόφωτη πηγὴ ὕδατος. Ὅλες οἱ ψυχές περιμένουν τὴν μέλλουσα κρίση καὶ τὴν ἀνταπόδοση των ἔργων τοὺς.

Ἡ προσμονὴ τελικῆς κρίσης καὶ ἀνταμοιβῆς ἢ τιμωρίας κατὰ τα ἔργα τοῦ καθενός, ἐπομένως καὶ ἡ ὑπαρξὴ παραδείσου καὶ κολάσεως, ἀναπτύσσεται ἐκτενῶς στα Ἀπόκρυφα. Ὅπως συμβαίνει καὶ με τὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης που ἔχουν γραφεί κατὰ τοὺς τελευταίους προ Χριστοῦ αἰῶνες, οἱ ἐννοίες τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς ἀνάστασης των νεκρῶν ἔχουν προοδευτικὰ ἀντικαταστήσει τις παλαιότερες ἀπόψεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γιὰ τὸ ἀμετάκλητον τοῦ θανάτου. Ἡ ἀρχικὴ πεποίθηση γιὰ κάθοδον των νεκρῶν σὲ κάποια μορφή ὑπαρξης στὸν Ἄδη, ἡ ὁποία μάλιστα εἶναι πολὺ ἀσαφής, ἀφοῦ στὸ εβραϊκὸ κείμενον γίνεται

¹⁶³ *ΕΝΩΧ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Ἀπόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 380.

¹⁶⁴ ὅπ. π., σελ. 373.

¹⁶⁵ *Ἡ ΒΑΡΟΥΧ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Ἀπόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 323.

¹⁶⁶ *ΕΝΩΧ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Ἀπόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 372.

¹⁶⁷ ὅπ. π., σελ. 371-4.

¹⁶⁸ Σολ. κεφ. 2-3.

¹⁶⁹ *ΕΝΩΧ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Ἀπόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 302.

λόγος για σκιές των νεκρών¹⁷⁰, στα Απόκρυφα βιβλία όπως συμβαίνει και στα μεταγενέστερα Παλαιοδιαθηκικά παίρνει άλλη διάσταση. Με την επίδραση και των ελληνιστικών απόψεων¹⁷¹ γίνεται λόγος για ψυχή, η οποία σταδιακά χάνει την ταυτόσή της με τη σημασία της ίδιας της ζωής¹⁷², την οποία είχε σε παλαιότερες εποχές και αρχίζει να διακρίνεται από το σώμα, θεωρούμενη κατά κάποιο τρόπο ως ανεξάρτητη από αυτό.

Χωρίς βέβαια η ιουδαϊκή θεολογική παράδοση να αποδεχτεί κανενός είδους διαρχία, η ύπαρξη ψυχής η οποία ζωοποιείται από τη θέληση του Θεού, είναι πλέον αποδεκτή. Ο Θεός είναι «Θεός τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός»¹⁷³, καθώς επίσης και εκείνος που χορηγεί την αρετή της ανδρείας «ἐν ψυχαῖς καὶ ἐν σώμασι»¹⁷⁴.

Το σώμα είναι κάτι το διαφορετικό από την ψυχή και η αποσύνθεσή του, που ακολουθεί τον θάνατο, δεν φαίνεται να την επιβαρύνει, εφόσον ο τρόπος της ύπαρξής της εξαρτάται από τη βούληση του Θεού και μόνο. Σύμφωνα με το βιβλίο των *Ιωβηλαίων*, οι δίκαιοι «θα χαροῦν ἐν χαρᾷ εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας... καὶ τὰ ὅστ᾽ αὐτῶν θὰ ἀναπαυθοῦν ἐν τῇ γῇ καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῶν θὰ ἔχῃ πολλήν χαράν»¹⁷⁵. Αλλά και ο ζωντανός άνθρωπος κάνει την διάκριση ανάμεσα στις σωματικές και ψυχικές του εκδηλώσεις: «καὶ τὸ σῶμά μου ἔφριξε λίαν, καὶ ἡ ψυχή μου ἔκαμεν εἰς τὸ ἐκλείπειν»¹⁷⁶. Είναι προφανές πως η διατύπωση αυτή φανερώνει μία ανθρωπολογία αρκετά διαφοροποιημένη από αυτή του ψαλμικού στίχου «ἡ καρδιά μου καὶ ἡ σάρξ μου ἠγαλλιάσαντο ἐπὶ Θεὸν ζῶντα»¹⁷⁷, κατά την οποία τα συναισθήματα εκφράζονται με το σώμα.

Η λειτουργία της ανθρώπινης ηθικής και η ύπαρξη συσχετισμού της με την ζωή και το θάνατο, αρχίζει να διατυπώνεται με υψηλότερες έννοιες από το ήδη γνωστό σχήμα αμαρτίας-τιμωρίας. Στη *Διαθήκη των Δώδεκα Πατριαρχών*, ο Γάδ θυμάται το μίσος του εναντίον του Ιωσήφ και συμβουλεύει τα παιδιά του: «Ὡςπερ γὰρ ἡ ἀγάπη καὶ τοὺς νεκροὺς θέλει ζωοποιῆσαι, καὶ τοὺς ἐν ἀποφάσει θανάτου θέλει ἀνακαλέσασθε, οὕτως τὸ μῖσος τοὺς ζῶντας θέλει ἀποκτεῖναι καὶ τοὺς ἐν ὀλίγῳ ἀμαρτήσαντας οὐ θέλει ζῆν. Τὸ γὰρ πνεῦμα τοῦ μίσους διὰ τῆς ὀλιγοψυχίας συνεργεῖ τῷ σατανᾷ ἐν πᾶσι εἰς θάνατον τῶν ἀνθρώπων, τὸ δὲ πνεῦμα τῆς ἀγάπης ἐν μακροθυμίᾳ συνεργεῖ τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ εἰς σωτηρίαν τῶν

¹⁷⁰ ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Ο Εξάγαλμος*, σελ. 96.

¹⁷¹ ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 38.

¹⁷² ΛΕΞΙΚΟ ΒΙΒΛΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ, λήμμα Ψυχή, σ. 1022.

¹⁷³ *ΙΩΒΗΛΑΙΑ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 80.

¹⁷⁴ *ΔΙΑΘΗΚΑΙ ΤΩΝ ΧΙΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΩΝ*, όπ. π., σελ. 187.

¹⁷⁵ *ΙΩΒΗΛΑΙΑ*, όπ. π., σελ. 109.

¹⁷⁶ *ΕΣΔΡΑΣ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 232.

¹⁷⁷ *Ψλ.* 83, 3.

ἀνθρώπων»¹⁷⁸. Η άποψη αυτή με τις Χριστιανικές θεολογικές προϋποθέσεις, ειδικά όπως αυτές συμπεκνώνονται στην Ιωάννεια διδασκαλία¹⁷⁹, είναι κατανοητή. Προφανώς όμως, δεν μπορούσε να διαθέτει τις προϋποθέσεις αυτές ο συγγραφέας της *Διαθήκης*: εκείνος θα είχε στη σκέψη του κάποιους πολύ απλούστερους συσχετισμούς.

Στα περισσότερα από τα Απόκρυφα κείμενα, απαντώνται άλλοτε σύντομες και άλλοτε εκτενείς αναφορές σε αιώνια ζωή των δικαίων και αιώνια κόλαση των αμαρτωλών. Στο βιβλίο των *Ιωβηλαίων*, κανένας απόγονος του Χαναάν δεν θα σωθεί από την ημέρα της κρίσεως, γιατί για όσους λατρεύουν τα είδωλα «δὲν ὑπάρχει ἐλπίς δι' αὐτοὺς ἐν τῇ γῇ τῶν ζώντων, ἀλλ' εἰς τὸν ἄδην θὰ καταβοῦν καὶ θὰ πορευθοῦν εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης»¹⁸⁰. Σύμφωνα με τη *Διαθήκη των Δώδεκα Πατριαρχών*, ο Κύριος θα κρίνει τους ανθρώπους, γιατί παρά τα σημεία της οργής του που βλέπουν και τις φυσικές καταστροφές που συμβαίνουν, αυτοί «ἐπιμένουσιν ταῖς ἀδικίαις διὰ τοῦτο ἐν κολάσει κριθήσονται»¹⁸¹.

Αντίθετα, η ημέρα της κρίσεως παρουσιάζεται σαν ημέρα χαράς και ευλογίας για τους δίκαιους: «ὧδε εὐλογήσουσιν οἱ εὐσεβεῖς τὸν κύριον τῆς δόξης, τὸν βασιλέα τοῦ αἰῶνος. Ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς κρίσεως αὐτῶν εὐλογήσουσιν ἐν ἑλέει, ὡς ἐμέρισεν αὐτοῖς»¹⁸². Μετά την κρίση οι δίκαιοι και οι όσοι θα γευθοῦν τους καρπούς του δέντρου της ζωής: «ὁ καρπὸς αὐτοῦ τοῖς ἐκλεκτοῖς εἰς ζωὴν εἰς βορὰν... αἱ ὁσμαι αὐτοῦ ἐν τοῖς ὀστέοις αὐτῶν»¹⁸³. Οι δίκαιοι θα απολαύσουν την ευλογία να ζουν πάνω στη γη, την οποία θα έχει μεταβάλει ο Θεός έτσι ώστε να είναι κατοικία μόνον των εκλεκτών, ενώ: «οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ κακοποιοὶ δὲν θὰ θέσουν ἐπ' αὐτῆς τὸν πόδα»¹⁸⁴. Επίσης οι δίκαιοι θα κατοικήσουν στις μονές των αγίων,¹⁸⁵ στον τόπο της αναπαύσεως των δικαίων¹⁸⁶, θα βρίσκονται μέσα στο φῶς¹⁸⁷ και, «ἀτελεύτητο θὰ εἶναι τὸ φῶς καὶ αἱ ἡμέραι των δὲν θὰ ἔχουν τέρμα»¹⁸⁸.

Στο βιβλίο του *Ενώχ* τα αποκαλυπτικά του οράματα περιλαμβάνουν πλήθος αναφορές για τη μέλλουσα κρίση, την κατάσταση δόξας στην οποία θα βρίσκονται οι δίκαιοι, αλλά και την φρίκη της κόλασης που περιμένει τους αμαρτωλούς. Παρουσιάζει επίσης και μία επιλεκτική τοποθέτηση στο θέμα της ανάστασης των νεκρών. Εκείνοι που θα αναστηθούν θα είναι μόνο

¹⁷⁸ ΔΙΑΘΗΚΑΙ ΤΩΝ ΧΙΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΩΝ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 237.

¹⁷⁹ Α' Ιω. 4.

¹⁸⁰ ΙΩΒΗΛΑΙΑ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 105.

¹⁸¹ ΔΙΑΘΗΚΑΙ ΤΩΝ ΧΙΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΩΝ, όπ. π., σελ. 193.

¹⁸² ΕΝΩΧ, όπ. π., σελ. 307.

¹⁸³ όπ. π., σελ. 305.

¹⁸⁴ όπ. π., σελ. 315.

¹⁸⁵ όπ. π., σελ. 313.

¹⁸⁶ όπ. π., σελ. 311.

¹⁸⁷ όπ. π., σελ. 318.

¹⁸⁸ όπ. π., σελ. 322.

οι δίκαιοι, ενώ οι αμαρτωλοί θα παραμείνουν στον Άδη, όπου τα πνεύματά τους θα βασανίζονται. Αυτό προκύπτει από την διαβεβαίωση, ότι: «οί δίκαιοι θά ἐγερθούν ἐκ τοῦ ὕπνου των (τοῦ θανάτου) καί ἡ σοφία θά ὑψωθῇ καί θά δοθῇ εἰς αὐτούς»¹⁸⁹ και ακόμη ότι: «ὁ δίκαιος θά ἐγερθεῖ ἐκ τοῦ ὕπνου (τοῦ θανάτου), θά ἐγερθῇ καί θά περιπατῇ εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς δικαιοσύνης, καί ὅλη ἡ ὁδός του καί ἡ ἀναστροφή του θά εἶναι ἐν αἰωνίᾳ ἀγαθότητι καί χάριτι»¹⁹⁰. Η άποψη πως οι αμαρτωλοί θα στερηθούν την ανάσταση, διαφαίνεται στα λόγια του συγγραφέα που περιγράφει την οριστική παραμονή των αμαρτωλών στον Άδη, ενώ ταυτόχρονα προτρέπει τους αναστημένους πλέον δίκαιους να μην σκέπτονται τις ταλαιπωρίες που πέρασαν στην ζωή τους. «Οὐαὶ εἰς σᾶς ἀμαρτωλοί... Μάθετε ὅτι αἱ ψυχαί σας θά ὑποχρεωθούν νὰ κατέλθουν εἰς τὸ Σεὸλ καί θά εἶναι δυστυχεῖς ἐν τῇ μεγάλῃ των θλίψει. Ἐκεῖ ὅπου ἡ κρίσις ἡ μεγάλη λαμβάνει χώραν, εἰς τὸ σκότος, εἰς τὰς ἀλύσεις, εἰς τὰς πυρίνας φλόγας τὸ πνεῦμα σας θά ἔλθῃ... Οὐαὶ εἰς ὑμᾶς, διότι δὲν θά ἔχετε εἰρήνην»¹⁹¹. Και οι δίκαιοι, δεν χρειάζεται πλέον να λυπούνται σκεπτόμενοι «κατὰ τὰς τεθλιμμένας ἡμέρας μας ἐκοπιάσαμεν πολὺ...»¹⁹². Το ίδιο δηλώνεται και πάλι στην απειλή, «Οὐαὶ εἰς ὑμᾶς τοὺς ἐλπίζοντας εἰς τὸ κακὸν διὰ τὸν πλησίον σας, διότι θά φονευθῇτε εἰς τὸ Σεὸλ»¹⁹³, έκφραση που φανερώνει την οριστική τους καταδίκη σε ανυπαρξία. η οποία έρχεται σε αντίθεση με την ανάσταση και την αιώνια ζωή των δικαίων.

Την ίδια άποψη με αυτήν που απαντάται στο βιβλίο του *Ενώχ*, ότι αυτοί που θα αναστηθούν είναι μονάχα οι δίκαιοι, φαίνεται ότι υιοθετεί και ο συγγραφέας των *Ψαλμών Σολομώντος*:

«οἱ δὲ φοβούμενοι τὸν κύριον ἀναστήσονται εἰς ζωὴν αἰώνιον

καὶ ἡ ζωὴ αὐτῶν ἐν φωτὶ κυρίου καὶ οὐκ ἐκλείψει ἔτι»¹⁹⁴.

Σε άλλο Ψαλμό, τον 13^ο, απαντάται επίσης η ίδια άποψη, πως η αιώνια ζωή αφορά μόνο στους δίκαιους ενώ οι αμαρτωλοί θα καταστραφούν:

«ἡ γὰρ ζωὴ τῶν δικαίων εἰς τὸν αἰῶνα,

ἀμαρτωλοὶ δὲ ἀρθήσονται εἰς ἀπώλειαν,

καὶ οὐχ εὗρεθήσεται μνημόσυνον αὐτῶν ἔτι»¹⁹⁵.

Και ακόμα, στον 14^ο, γράφεται ότι:

¹⁸⁹ όπ. π., σελ. 360.

¹⁹⁰ όπ. π., σελ. 359.

¹⁹¹ όπ. π., σελ. 373.

¹⁹² όπ. π., σελ. 374.

¹⁹³ όπ. π., σελ. 368.

¹⁹⁴ *ΨΑΛΜΟΙ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 127.

¹⁹⁵ όπ. π., σελ. 146.

«ὅσοι κυρίου ζήσονται ἐν αὐτῷ εἰς τὸν αἰῶνα.

Ὁ παράδεισος τοῦ κυρίου, τὰ ξύλα τῆς ζωῆς, ὅσοι αὐτοῦ,

ἡ φυτεία αὐτῶν ἐρριζωμένη εἰς τὸν αἰῶνα....

Καὶ οὐχ οὕτως οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ παράνομοι....

Διὰ τοῦτο ἡ κληρονομία αὐτῶν ἄδης καὶ σκότος καὶ ἀπώλεια,

καὶ οὐχ εὐρεθήσονται ἐν ἡμέρᾳ ἐλέους δικαίων.»¹⁹⁶

Ἡ αἰώνια διάσταση τῆς ευφροσύνης των δικαίων καὶ η καταδίκη καὶ ἀπώλεια των ἁμαρτωλῶν, τονίζονται πολὺ χαρακτηριστικὰ καὶ σε ἓναν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς *Ψαλμοὺς Σολομώντος*:

«καὶ ἀπολοῦνται οἱ ἁμαρτωλοὶ ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως κυρίου εἰς τὸν αἰῶνα,

ὅταν ἐπισκέπτηται ὁ Θεὸς τὴν γῆν ἐν κρίματι αὐτοῦ.

Οἱ δὲ φοβούμενοι τὸν κύριον ἐλεηθήσονται ἐν αὐτῇ

Καὶ ζήσονται ἐν τῇ ἐλεημοσίᾳ τοῦ Θεοῦ αὐτῶν,

Καὶ ἁμαρτωλοὶ ἀπολοῦνται εἰς τὸν αἰῶνα χρόνον»¹⁹⁷.

Στο κείμενο *Διήγησις καὶ Πολιτεία Ἀδάμ καὶ Εὐας*, ὁ Θεὸς υπόσχεται στὸν Ἀδὰμ ἀμέσως μετὰ τὴν παρακοή, ἀνάστασι νεκρῶν. Ταυτόχρονα τοῦ συνιστᾷ νὰ ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἁμαρτία, ἐστὼ καὶ ἀν ἔχει ἀποβληθεῖ πλέον ἀπὸ τὸν παράδεισο: «ἀλλ' ἐξερχομένου σοῦ ἐκ τοῦ παραδείσου, ἐὰν φυλάξης ἑαυτὸν ἀπὸ παντὸς κακοῦ ὡς βουλούμενος ἀποθανεῖν, ἀναστάσεως πάλιν γενομένης ἀναστήσω σε... καὶ ἀθάνατος ἔσῃ εἰς τὸν αἰῶνα»¹⁹⁸. Στὴν συνέχεια τοῦ ἰδίου βιβλίου περιγράφεται ἡ κηδεία τοῦ ἀποθανόντος Ἀδάμ, τὴν ὁποία παρουσιάζονται νὰ τελοῦν οἱ ἀγγελικὲς δυνάμεις. Ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται νὰ συνομιλεῖ με τὸν νεκρὸ Ἀδὰμ καὶ νὰ τοῦ υπενθυμίζει τὴν υπόσχεσή του γιὰ ἀνάστασι δική του, ἀλλὰ καὶ ὅλων των ἀπογόνων του: «Ἐκάλεσεν δὲ ὁ Θεὸς τὸν Ἀδὰμ καὶ εἶπεν, Ἀδὰμ Ἀδὰμ; Καὶ ἀποκριθὲν τὸ σῶμα ἐκ τῆς γῆς εἶπεν, ἰδοὺ ἐγὼ κύριε. Καὶ λέγει αὐτῷ ὁ κύριος, εἶπον σοὶ ὅτι γῆ εἶ, καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσει. Πάλιν τὴν ἀνάστασιν ἐπαγγέλομαί σοί. Ἀναστήσω σὲ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, ἐν τῇ ἀναστάσει, μετὰ παντὸς ἀνθρώπου τοῦ ἐκ τοῦ σπέρματός σου»¹⁹⁹.

¹⁹⁶ ὅπ. π., σελ 147.

¹⁹⁷ ὅπ. π., σελ. 148-9.

¹⁹⁸ ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΑΔΑΜ ΚΑΙ ΕΥΑΣ, ὅπ. π., σελ. 178.

¹⁹⁹ ὅπ. π., σελ. 182.

Στο Απόκρυφο αυτό κείμενο αναφέρεται επίσης πως η Εύα, πριν ακόμη από τον θάνατο του συζύγου της, θρηνεί στη σκέψη πως κατά την ημέρα της αναστάσεως όλοι όσοι έχουν αμαρτήσει στη ζωή τους, θα θεωρούν εκείνην υπεύθυνη²⁰⁰. Στην ίδια ενότητα ο Αρχάγγελος Μιχαήλ απευθυνόμενος στην Εύα και τον γιό της τον Σήθ, τους παρηγορεί για την έκβαση της ασθένειας του Αδάμ, υπενθυμίζοντάς τους την κοινή ανάσταση. Σύμφωνα με τον Αρχάγγελο, μετά την ανάσταση δεν πρόκειται να αμαρτήσει πια κανένας άνθρωπος, επειδή: «ἀρθήσεται ἀπ' αὐτῶν ἡ καρδιά ἡ πονηρά, καὶ δοθήσεται αὐτοῖς καρδιά συνετιζομένη τὸ ἀγαθόν, καὶ λατρεύειν Θεῷ μόνῳ»²⁰¹.

Στην *Αποκάλυψη Ἑσδρα*, ο ἄγγελος Ουριήλ μιλάει για τα κλειστά ταμεία του Ἄδη και «τὰ ἐγκεκλεισμένα ἐν αὐτοῖς πνεύματα»²⁰². Τα ταμεία αυτά θα δώσουν τους νεκρούς που κατέχουν όταν θα έρθει η ώρα της κρίσεως, όπως η μήτρα της εγκυμονούσης αποδίδει το έτοιμο να γεννηθεί βρέφος²⁰³. Η περιγραφή της ημέρας της κρίσεως είναι πραγματικά μεγαλειώδης. Θα είναι μια μέρα που δεν θα χαρακτηρίζεται από κανένα φαινόμενο της υπάρχουσας φυσικής τάξης, όπως ο ήλιος, τα αστέρια, οι άνεμοι, η νύχτα ή η ημέρα. Ο *Ἑσδρας* παραθέτει αρκετά από τα ημερολογιακά και καιρικά φαινόμενα που παρατηρούνται στον κόσμο αυτό, για να τονίσει πως όλα θα αλλάξουν²⁰⁴. Η περιγραφή του αυτή, θυμίζει έντονα αντίστοιχη του προφήτη Ζαχαρία²⁰⁵. Κατά την ημέρα αυτή, συνεχίζει ο *Ἑσδρας*: «καὶ ἡ γῆ ἀποδώσει τοὺς ἐν αὐτῇ καθεύδοντας, καὶ ἡ κόνις τοὺς ἐν αὐτῇ ἡσυχάζοντας, καὶ τὰ ταμεία ἀποδώσει τὰς αὐτοῖς παρατεθείσας ψυχάς»²⁰⁶.

Ο συγγραφέας, βλέποντας στα οράματά του πως «ὁ μέλλον αἰὼν ὀλίγοις ἀνάψυξιν φέρει, τοῖς δὲ πολλοῖς βάσανον»²⁰⁷, σκέφτεται πως για τους αμαρτωλούς καλύτερα να μην υπήρχε κρίση και ακόμα, διατυπώνει την απαισιόδοξη άποψη πως τα ζώα βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση από τους ανθρώπους, «κρίσιν γὰρ οὐ προσδοκῶσιν, οὔτε βάσανον γινώσκουσι οὔτε ὑπεσχημένην τινὰ μετα θάνατον σωτηρίαν»²⁰⁸. Στην ίδια συνάφεια παρουσιάζεται ο Θεός να αδιαφορεί πλήρως για την απώλεια των αμαρτωλών, επειδή του είναι αρκετή η σωτηρία των δικαίων: «Χαίρω ἐπὶ τοῖς ὀλίγοις, οἱ σωτηρίαν εὗρισουσιν... Καὶ οὐ πενθήσω διὰ τὸ πλῆθος τῶν βαινόντων εἰς ἀπώλειαν, ὅτι οὗτοι νῦν ὅμοιοι ἀτμίδι εἰσίν, ὥς

²⁰⁰ όπ. π., σελ. 173.

²⁰¹ όπ. π., σελ. 174.

²⁰² *ΕΣΔΡΑΣ*, όπ. π., σελ. 234

²⁰³ όπ. π., σελ. 230.

²⁰⁴ όπ. π., σελ. 243.

²⁰⁵ *Ζαχ.* 14, 7.

²⁰⁶ *ΕΣΔΡΑΣ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β΄, σελ. 243.

²⁰⁷ όπ. π., σελ. 244.

²⁰⁸ όπ. π., σελ. 245.

καπνὸς λογίζονται, οὗτοι πυροῦνται ἐν τῷ πυρί, κατακαίονται καὶ ἀφανίζονται»²⁰⁹. Αυτή η καθόλου επιεικής άποψη του Θεού κυριαρχεί στο κείμενο του *Έσδρα*, αφού σε πολλά σημεία ο συγγραφέας εμφανίζει τον Θεό να υπολογίζει μόνο τους λίγους δίκαιους και να περιφρονεί τους πολλούς αμαρτωλούς²¹⁰ με το παράδειγμα, πως τα υλικά που συνήθως αφθονούν στη φύση είναι χωρίς αξία, ενώ το χρυσάφι που σπανίζει είναι πολύτιμο²¹¹.

Ο *Έσδρας* δέχεται ένα είδος μερικής κρίσεως αμέσως μετά τον θάνατο, άρα και μέση κατάσταση των ψυχών. Όταν επέλθει ο θάνατος των δικαίων, οι ψυχές τους αντιλαμβάνονται επτά παραμέτρους που τις κάνουν να είναι ευτυχισμένες και αντίστοιχα οι ψυχές των αμαρτωλών άλλες επτά, που τις προΐδεάζουν για την καταδίκη τους. Στη συνέχεια, επτά ημέρες μετά τον θάνατο, η κάθε ψυχή πηγαίνει στον τόπο όπου θα περιμένει την τελική κρίση²¹². Μετά από την τελική κρίση, δεν θα υπάρχει καμία δυνατότητα αλλαγής του τόπου στον οποίον ο καθένας θα βρίσκεται²¹³.

Στο συγκεκριμένο Απόκρυφο έργο δεν γίνεται ιδιαίτερος λόγος για ανάσταση, παρά μόνο εκτενής αναφορά στην κρίση, την αιωνιότητα και την δόξα που θα χαρίσει ο Θεός στους δικαίους²¹⁴. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν δέχεται ενσώματη ανάσταση. Τουλάχιστον σε δυο περιπτώσεις απαντώνται σχετικοί υπαινιγμοί. Περιγράφοντας τη μέλλουσα κρίση λέγει πως η γη θα δώσει όσους κοιμούνται σ' αυτήν και ο Άδης τις ψυχές που κατέχει στα ταμεία του²¹⁵, (προφανώς εδώ αναφέρεται σε επανασύνδεση σώματος και ψυχής). Επίσης, όταν ο Έσδρας ερωτά τον Θεό για τα έσχατα, διατυπώνει την απορία: «εἰ, ἄρα οἱ ζῶντες ἀναζήσουσι διὰ μιᾶς, καὶ ἡ κτίσις δυνήσεται βαστάζειν αὐτούς, δυνήσεται καὶ νῦν φέρειν παρόντας συγχρόνως»²¹⁶. Ο προβληματισμός του μαρτυρεί προσδοκία ανάστασης των σωμάτων, αφού η ταυτόχρονη παρουσία των πνευμάτων δεν θα δυσκόλευε την γη να τα βαστάξει.

Στον απόκρυφο *II Βαρούχ*, ο συγγραφέας διατυπώνει την παράκληση να έλθει γρήγορα η ώρα της τελικής κρίσης, ώστε να πάψει η ύπαρξη του κακού και να κλείσει ο Άδης: «καὶ ἅς σφραγιστεῖ τὸ Σεόλ, ὥστε ἀπὸ τοῦδε καὶ στὸ ἐξῆς νὰ μὴ δέχεται τοὺς νεκρούς, καὶ τὰ ταμεία τῶν ψυχῶν ἅς ἐπαναφέρουν ὅσους εἶναι ἐγκλειστοὶ εἰς αὐτά. Διότι παρῆλθον πολλὰ ἔτη ἀπὸ τίς ἡμέρες τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τοῦ Ἰακώβ καὶ ὅλων τῶν ὁμοίων τους ποὺ

²⁰⁹ όπ. π., σελ. 245.

²¹⁰ όπ. π., σελ. 251.

²¹¹ όπ. π., σελ. 245.

²¹² όπ. π., σελ. 247-8.

²¹³ όπ. π., σελ. 249.

²¹⁴ όπ. π., σελ. 255.

²¹⁵ όπ. π., σελ. 243.

²¹⁶ όπ. π., σελ. 235.

κοιμούνται ἐντὸς τῆς γῆς, περὶ τῶν ὁποίων εἶπες ὅτι πρὸς χάρι τους ἐδημιούργησες τὸν κόσμον»²¹⁷.

Ο συγγραφέας του *II Βαρούχ* συνδέει την ἀνάσταση των νεκρῶν με την εποχή του Μεσσία, ὁπότε θα πραγματοποιηθεῖ και ἡ κρίση: «Καὶ ὅλοι ὅσοι ἐκοιμήθησαν ἐλπίζοντες εἰς αὐτὸν θὰ ἐγερθοῦν... καὶ πλῆθος ψυχῶν θέλουν παρουσιασθῇ εἰς μιὰ σύναξιν κοινή»²¹⁸. Αφιερώνει δε μιὰ ἐνότητα του κειμένου του²¹⁹, σε αναλυτικὴ παρουσίαση των ἀπόψεών του γιὰ τὴν ἐμφάνιση των ἀναστημένων σωμάτων κατὰ τα ἔσχατα. Αναφέρει πὼς ἀρχικά, ἡ μορφή που ὁ κάθε ἄνθρωπος εἶχε τὴν εποχή του θανάτου του θὰ διατηρηθεῖ ἡ ἴδια ἀκριβῶς, ἔτσι ὥστε οἱ ἀναστημένοι νὰ ἀναγνωρίζονται μεταξύ τους. Ὅμως μετὰ τὴν κρίση που θὰ ἀκολουθήσει τὴν ἀνάσταση των νεκρῶν, ἡ μορφή του καθενὸς θὰ ἀλλάξει, ἀνάλογα με τὴ θέση του στὴν αἰωνιότητα. Τα πρόσωπα των δικαίων θὰ ἀποκτήσουν «μιὰ φωτεινὴ ὠραιότητα... κατὰ τὴν λαμπρότητα τῶν ἀγγέλων», ἐνῶ των ἀμαρτωλῶν θὰ μεταβληθοῦν σε «τερατώδεις μορφές καὶ φρικτὲς εἰκόνες»²²⁰.

Ὅπως ἔχει ἤδη φανεί, στὰ Ἀπόκρυφα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γίνεται ἐκτενὲς λόγος γιὰ τὸν θάνατο, τὴν ὑπάρξη του Ἄδη, τὴν μέλλουσα κρίση, τὴν κατάστασιν των ἀνθρώπων στὰ ἔσχατα καὶ τέλος γιὰ τὸ πολὺ σημαντικό ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς θέμα, τῆς ἀνάστασης των νεκρῶν. Ο Σάββας Ἀγουρίδης στὴν Εἰσαγωγή τῆς ἐκδόσεως τοῦ Α' τόμου των Ἀποκρύφων, σημειώνει: «Κατὰ τὴν ὁμόφωνον τῶν ἐρευνητῶν γνώμην, εἰς τὴν Ἀποκαλυπτικὴν ὀφείλομεν τὴν ἐντὸς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἐπικράτησιν τῆς περὶ ἀναστάσεως διδασκαλίας. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν περίοδον ἡ ἐξουσία τοῦ Γιαχβὲ δὲν ἐξετείνετο ἐντὸς τῆς χώρας τῶν νεκρῶν, ἥτοι ἐντὸς τοῦ Σεόλ»²²¹.

Εἶναι λοιπὸν γεγονός, πὼς ἡ ὅλη συμβολὴ τῆς Ἀπόκρυφης Παλαιοδιαθηκικῆς γραμματείας στὴ διαμόρφωσιν τῆς περὶ θανάτου καὶ ἀναστάσεως, ἀπὸ ὅσες θρησκευτικὲς ομάδες αὐτὴ γίνονταν ἀποδεκτὴ, θεολογικῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, εἶναι τεράστια.

²¹⁷ *II ΒΑΡΟΥΧ*, ὅπ. π., σελ. 311.

²¹⁸ ὅπ. π., σελ. 316.

²¹⁹ ὅπ. π., σελ. 329 -330.

²²⁰ ὅπ. π. σελ 330

²²¹ ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τὰ Ἀπόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τόμος Α' 36

3. Ο θάνατος στο Ταλμούδ.

Η ιουδαϊκή θεολογική σκέψη εδράζεται εξολοκλήρου στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης. Είναι όμως γεγονός πως η καταγραφή τους, αλλά κυρίως η αναγνώριση της θεοπνευστίας τους και του εξ' αυτής απορρέοντος κύρους τους, τους πέρασε από διάφορα στάδια, τα οποία οδήγησαν στην τελική διαμόρφωση δύο «Κανόνων».

Η συγκρότηση του λεγόμενου Παλαιστινού Κανόνα, που αναγνώριζε τη θεοπνευστία τριάντα εννέα βιβλίων και του Αλεξανδρινού, ο οποίος δέχεται σαράντα εννέα²²², υπήρξε αποτέλεσμα έντονου προβληματισμού και προσπάθειας ερμηνευτικών προσεγγίσεων εκ μέρους των ραβινικών κύκλων. Η ύπαρξη άλλωστε και του Σαμαρειτικού Κανόνα²²³, που δέχονταν μόνο το Νόμο, τα πέντε πρώτα δηλαδή βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, σε συνδυασμό με την επικρατούσα²²⁴ άποψη πως και η αριστοκρατική θρησκευτική τάξη των Σαδδουκαίων δέχονταν μόνο τα πέντε πρώτα βιβλία, τα γνωστά και ως Πεντάτευχο, φανερώνει πως η ποικιλία στις απόψεις των μελετητών και διδασκάλων του Νόμου είναι κάτι το δεδομένο. Παράλληλα η συγγραφή των Απόκρυφων βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης, μαρτυρά την ανάπτυξη μιας σημαντικής ιουδαϊκής θρησκευτικής γραμματείας η οποία, αν και εξωβιβλική, ακολουθεί ουσιαστικά την ίδια θεολογική κατεύθυνση με τα κανονικά Παλαιοδιαθηκικά κείμενα.

Κατά τον πρώτο έως και τον τρίτο περίπου μετά Χριστόν αιώνα, καταγράφηκε από τους Ιουδαίους Ραββίνους η προφορικά μεταδιδόμενη έως τότε θεολογική παράδοση, που αφορά κυρίως σχολιασμούς της Πεντατεύχου. Η προσπάθεια αυτή κρίθηκε αναγκαία, λόγω της ύπαρξης πολλών αλλά και διαφορετικών ερμηνευτικών τοποθετήσεων σχετικά με θέματα κατανόησης και εφαρμογής του Νόμου. Έτσι συντάχθηκε μία συλλογή που πήρε την ονομασία Μισνά, που σημαίνει διδαχή²²⁵. Η Μισνά υπήρξε και ο αρχικός πυρήνας της συγκρότησης των Ταλμούδ. Ο όρος Ταλμούδ μεταφράζεται ως «σπουδή» και πράγματι, οι δύο μεγάλες ταλμουδικές συλλογές της ιουδαϊκής ερμηνευτικής γραμματείας, είναι τα πρακτικά των συνεδρίων των σημαντικών θεολογικών ακαδημιών του ιουδαϊσμού που βρίσκονταν στην Παλαιστίνη και στη Βαβυλώνα.²²⁶ Υπάρχουν δύο καταγραφές Ταλμούδ, το Talmudh Gerusalmi που είναι το αρχαιότερο και γράφτηκε στην Παλαιστίνη το 425μ.Χ.

²²² ΔΟΪΚΟΥ Δ., *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Γενική Εισαγωγή, σελ. 76-91.

²²³ όπ. π., σελ. 86.

²²⁴ όπ. π.

²²⁵ ZOLLI E., «Μισνά», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 8, στ. 1171-5.

²²⁶ ZOLLI E., «Ταλμούδ», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 11, στ. 662-3.

περίπου και το Talmudh Babhli που γράφτηκε στη Βαβυλώνα επίσης τον 5^ο αιώνα. Η περίοδος του Ταλμούδ θεωρείται ότι έκλεισε μεταξύ του 5^{ου} και του 7^{ου} μ.Χ. αιώνα.

Οι σπουδαστές των ταλμουδικών ακαδημιών, με την καθοδήγηση του διδασκάλου τους, επιδίδονταν σε ερμηνεία των βιβλικών κειμένων χρησιμοποιώντας ιδιόρρυθμους ερμηνευτικούς κανόνες, που συχνά προσάρμοζαν το κείμενο ανάλογα, προκειμένου να κατοχυρώσουν κάποια συμπεράσματά τους. Το Ταλμούδ περιέχει ποικίλη ύλη, που θα μπορούσε να ταξινομηθεί σε θέματα δικαίου, λατρείας, μυστικιστικής διδασκαλίας, λαογραφικών παραδόσεων, φιλοσοφικών ιδεών, ιατρικής και πολλά άλλα²²⁷. Η γλώσσα των ταλμουδικών κειμένων είναι κυρίως η αραμαϊκή, με προσμίξεις ελληνικών και λατινικών λέξεων. Σημαντικές είναι οι εξής εκδόσεις των μεταφράσεων του Ταλμούδ: M. Schwab, *Le Talmudh de Jerousalem*, Παρίσι 1871-89 (μερική). L. Goldschmidt, *Der Babylonissch Talmudh*, 9 τόμοι, Λειψία 1896-1935. Epstein, *The Babylonian Talmudh*, 34 τόμοι, Λονδίνο 1935-48²²⁸.

Το Ταλμούδ αιτιολογεί την ύπαρξη του θανάτου αναφερόμενο στη σχετική διήγηση του βιβλίου της *Γένεσης*: «Ὁ Ἀδὰμ πέθανε, γιατί ἔφαγε καρπὸ ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς γνώσεως καὶ ἐξ αἰτίας τῆς ἁμαρτίας του πρέπει ὅλοι οἱ ἀπόγονοί του νὰ πεθάνουν κι αὐτοί, καθὼς εἶπε ὁ Κύριος»²²⁹. Στις απαντήσεις των Ραββίνων σε διάφορα ερωτήματα, περιλαμβάνεται και η συζήτηση του Ραββίνου Ιησού με ένα ειδωλολάτρη που τον ρώτησε γιατί ο Θεός ἐφτιαξε τους ανθρώπους, αφού προγνώριζε την παρακοή τους και τον θάνατο που θα την ακολουθούσε. Ο Ραββίνος του απάντησε πως η χαρά της δημιουργίας είναι τέτοια, ώστε η πρόγνωση του θανάτου των ανθρώπων δεν απέτρεψε τον Θεό να πραγματοποιήσει το ευεργετικό σχέδιο της δημιουργίας τους²³⁰. Ὅτι ο θάνατος είναι ανεπιθύμητος στην ανθρώπινη φύση, φαίνεται και στην αφήγηση του Ταλμούδ για τις τελευταίες ημέρες του Μωσῆ. Ὄταν ο Θεός τον πληροφόρησε πως θα πεθάνει πριν φθάσει στην Γη της Επαγγελίας, ο Μωσῆς τον παρακάλεσε να τον αφήσει στη ζωή, ακόμη και αν δεν του επιτρέψει να περάσει τον Ιορδάνη. Ο Θεός όμως του απάντησε «Ἐὰν δὲν πεθάνης σὲ αὐτὸ τὸν κόσμον, πῶς θὰ ζήσης στὸν ἐπόμενον»²³¹; Ο Μωσῆς φέρεται ότι συνεχίζει να παρακαλεί το Θεό να τον αφήσει να ζήσει, ἐστὼ και ὅπως ζουν τα πουλιά, (;) ενώ ο Θεός για δεύτερη

²²⁷ Θ.Η.Ε., τ. 11, λήμμα Ταλμούδ, στ. 663.

²²⁸ ὅπ. π.

²²⁹ *ΤΟ ΤΑΛΜΟΥΔ*, εκδ. Αρμός, 2010, σελ. 49-50

²³⁰ ὅπ. π., σελ. 364.

²³¹ ὅπ. π., σελ. 223.

φορά αρνείται να του κάνει αυτή τη χάρη, χρησιμοποιώντας τη γνωστή από το «Δευτερονόμιο»²³² φράση, «Ἀρκεῖ εἰς σέ· μὴ λαλήσης πρὸς ἐμὲ πλέον περὶ τούτου»²³³.

Παρά την αναμφισβήτητη αξία της ζωής και την γενικά αποδεκτή από τους Εβραίους άποψη ότι η μακροήμερευση είναι μεγάλη ευλογία του Θεού στον άνθρωπο²³⁴, στο Ταλμούδ αναφέρεται και η σκέψη πως «ή ημέρα τοῦ θανάτου εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς γεννήσεως κάποιου»²³⁵. Η τοποθέτηση αυτή αιτιολογείται με το σκεπτικό ότι ὅσο ο άνθρωπος ζει, εἶναι εύκολο να αμαρτήσσει και μόνο ο θάνατος τον αποκόπτει οριστικά από την αμαρτία. Ο συλλογισμός αυτός μπορεί να δικαιολογήσει και την άποψη του Ραββίνου Μείρ ὅτι ο θάνατος του ανθρώπου εἶναι «λίαν καλός»²³⁶. Το γεγονός του θανάτου εἶναι αυτό που οδηγεί την ραββινική διδασκαλία να φιλοσοφεί σχετικά με τη ματαιότητα της ζωής. Ο άνθρωπος, «ἐνδεὴς καὶ γυμνὸς εἰσέρχεται στὸν κόσμος, ἐνδεὴς καὶ γυμνὸς ἀποχωρεῖ ἀπὸ αὐτόν»²³⁷. Ο λόγος του Σολομώντα ὅτι τα πάντα εἶναι μάταια, κάνει τον Ραββίνο Χουνά να πει: «Οἱ μέρες μας περνοῦν γρήγορα, σὰν τὴν σκιά ἐνὸς πουλιοῦ ποὺ πετάει»²³⁸.

Η απαισιόδοξη αυτή θεώρηση, απαλύνεται από την πίστη πως «ὁ εὐσεβὴς ἄνθρωπος δὲν πεθαίνει ποτέ»²³⁹. Η έννοια της αθανασίας της ψυχῆς αποτελεί ένα θέμα το οποίο συχνά επεξεργάζονται τα ραββινικά αποφθέγματα. Στη διδασκαλία του Ραββίνου Ισμαήλ υπάρχει άποψη πως τίποτα δεν χάνεται στην απεραντοσύνη του σύμπαντος και πολύ περισσότερο δεν μπορεί να χαθεί η ανθρώπινη ψυχή. Υποστηρίζει επίσης, ὅτι ο θάνατος για τον φυσικό κόσμο εἶναι απλά μία μεταμόρφωση, ενώ για την ψυχή εἶναι η είσοδός της σε ένα ανώτερο βασίλειο²⁴⁰.

Η πίστη στην ύπαρξη μιας καλύτερη ζωῆς μετά τον θάνατο, απαντάται σε πολλές διδασκαλίες του Ταλμούδ. Ο Ραββίνος Ακιβά ἔλεγε, πως αφού ο Θεός αφήνει τους αμαρτωλούς να χαίρονται τόσο στη ζωή αυτή, στον «ἐπερχόμενο κόσμο»²⁴¹ επιφυλάσσει ασφαλώς πολύ μεγάλη ευτυχία για τους ευσεβεῖς. Σε άλλη περίπτωση ο Ραββίνος Ακιβά εἶπε πως η τέλεια γαλήνη θα υπάρχει στον «ἐρχόμενο κόσμο»²⁴². Για κόσμο αθανασίας κάνει

²³² Δτ. 3, 26.

²³³ *ΤΟ ΤΑΛΜΟΥΔ*, εκδ. Αρμός, 2010, σελ. 223-4.

²³⁴ ὅπ. π., σελ. 317 & 318.

²³⁵ ὅπ. π., σελ. 327.

²³⁶ ὅπ. π., σελ. 286.

²³⁷ ὅπ. π., σελ. 345.

²³⁸ ὅπ. π., σελ. 261.

²³⁹ ὅπ. π., σελ. 297.

²⁴⁰ ὅπ. π., σελ. 283.

²⁴¹ ὅπ. π., σελ. 349.

²⁴² ὅπ. π., σελ. 351.

λόγο και ο Ραββίνος Ελιέξερ²⁴³, ο δε Ραββίνος Σαμουήλ έλεγε ότι οι αγαθές πράξεις του καθενός θα έλθουν να τον συναντήσουν « στὸν ἐρχόμενο κόσμος»²⁴⁴. Μολονότι οι αναφορές σε έναν μελλοντικό κόσμο απαντώνται συχνά και η ανταπόδοση για τις καλές πράξεις σε αυτόν θεωρείται δεδομένη²⁴⁵, ο κόσμος αυτός δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια. Υπάρχει πάντως κάποια μνεία όχι μόνο για αθανασία ψυχής, αλλά και για ανάσταση σώματος. Ο Ραββίνος Ιούδας σε συζήτηση με τον αυτοκράτορα Αντωνίνο υποστήριξε χρησιμοποιώντας μία κατάλληλη παραβολική διήγηση, ότι ούτε το σώμα ούτε η ψυχή από μόνα τους μπορούν να αμαρτήσουν. «Ἐάν τὸ ἓνα παραβιάζει τὶς ἐντολὲς τὸ ἴδιο κάνει καὶ τὸ ἄλλο»²⁴⁶. Για το λόγο αυτό ο Θεός, προκειμένου να κρίνει τους ανθρώπους για τις πράξεις τους σύμφωνα και με τον ψαλμικό στίχο²⁴⁷, «θὰ προσκαλέσει ‘τοὺς οὐρανούς ἄνωθεν’» πού εἶναι ἡ ψυχή καὶ ‘τὴν γῆν’» πού εἶναι τὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο θὰ ἐνωθεῖ μὲ τὸ χῶμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε»²⁴⁸. Η παραβολική αφήγηση του Ραββίνου Ιούδα, μεταφέρει σαφώς το μήνυμα ότι ο Θεός στην κρίση θα τιμωρήσει για τις αμαρτίες που διεπράχθησαν και την ψυχή και το σώμα του ανθρώπου, ως συνυπεύθυνα.

Στην εποχή του Αδάμ ανάγει το Ταλμούδ τις επικήδειες τελετές που συνοδεύουν την ταφή ενός νεκρού, αφού όπως αναφέρει, ο Σήθ, ο Ενώχ και ο Μαθουσάλας ενταφίασαν με «μεγάλες τιμές»²⁴⁹ τον νεκρό Αδάμ στο σπήλαιο Μαχπελάχ. Μετά την λιτή αναφορά της Παλαιάς Διαθήκης ότι ο Αδάμ «ἀπέθανεν»²⁵⁰ και την υποβλητική περιγραφή των καθαρμών και των τιμών που οι άγγελοι επεφύλαξαν στο νεκρό σώμα του κατά το Απόκρυφο έργο *Διήγησις και Πολιτεία Αδάμ και Εύας*²⁵¹, το Ταλμούδ προσεγγίζει το γεγονός του θανάτου του Αδάμ με μία συνοπτική αναφορά στις ταφικές φροντίδες που του πρόσφεραν οι απόγονοι του. Συμπληρώνει επίσης πως: «Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἡμέρα, δηλαδή ἀπὸ τὴν ταφή τοῦ Ἀδάμ, ὑπάρχει τὸ ἔθιμο νὰ γίνονται νεκρικές τελετὲς γιὰ τοὺς ἀποθανόντες»²⁵².

Στη συνέχεια, σε περιγραφές σχετικά με το θάνατο και τον ενταφιασμό των Πατριαρχών του λαού του Ισραήλ, παρατίθενται αρκετές πληροφορίες σχετικά με τη σημασία που οι οικογένειες έδιναν στον τόπο ταφής των νεκρών τους. Το σπήλαιο Μαχπελάχ αναφέρεται σαν

²⁴³ όπ. π., σελ. 352.

²⁴⁴ όπ. π., σελ. 387.

²⁴⁵ όπ. π., σελ. 391-4.

²⁴⁶ όπ. π., σελ. 363.

²⁴⁷ Ψλ. 49, 4.

²⁴⁸ *ΤΟ ΤΑΛΜΟΥΔ*, εκδ. Αρμός, 2010, σελ. 363.

²⁴⁹ όπ. π., σελ. 49.

²⁵⁰ Γεν. 5, 5.

²⁵¹ *ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΑΔΑΜ ΚΑΙ ΕΥΑΣ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β, σελ.180-81

²⁵² *ΤΟ ΤΑΛΜΟΥΔ*, εκδ. Αρμός, 2010, σελ. 49.

τόπος ταφής και του Αβραάμ²⁵³, καθώς και ως αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ του Ησαΐ και του Ιακώβ κατά την εξαγορά των πρωτοτοκίων²⁵⁴. Φέρεται επίσης και ως τάφος του Ισαάκ²⁵⁵, αλλά και ο Ιακώβ, αφού φροντίζει ιδιαίτερα την κατοχύρωση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων της οικογένειάς του σε αυτό²⁵⁶, δίνει εντολή στον Ιωσήφ να μεταφέρει εκεί τα οστά του, μετά τον θάνατο και την ταφή του στην Αίγυπτο²⁵⁷. Βέβαια κάποια από τα στοιχεία αυτά είναι, σε γενικές γραμμές, γνωστά από την Παλαιά Διαθήκη, αλλά και από τις διηγήσεις των Αποκρύφων, η ονομασία όμως του σπηλαίου μάλλον προέρχεται από άλλη παράδοση. Το ίδιο συμβαίνει, και με την προφητική εντολή του Ιακώβ να μη σηκώσει ο Λεβί το φέρετρό του πατέρα του μαζί με τους υπόλοιπους αδερφούς του, επειδή οι απόγονοί του θα έχουν την τιμή να σηκώνουν στους ώμους τους την Κιβωτό της Διαθήκης²⁵⁸.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, σκοπός της καταγραφής του Ταλμούδ ήταν η διάσωση των σύνθετων και συχνά πολλαπλών ερμηνειών που η ιουδαϊκή παράδοση έδωσε στις διατάξεις του Μωσαϊκού Νόμου. Βρήκαν βέβαια σε αυτό τον χώρο τους και διάφορες προφορικές παραδόσεις, οι οποίες συμπληρώνουν τις αφηγήσεις των Παλαιοδιαθηκικών κειμένων, σχετικά με τις πολύ σημαντικές για το ιουδαϊκό έθνος πληροφορίες για τη ζωή και τον θάνατο των πατριαρχών του. Όπως πολύ συνοπτικά παρουσιάστηκε, οι αφηγήσεις αυτές αλλά και οι διδασκαλίες των Ραββίνων σποραδικά, κάνουν λόγο για το θάνατο, την ταφή ενός νεκρού και για το τι συμβαίνει μετά από αυτόν. Στο Ταλμούδ δεν καταγράφεται κάποια συστηματική διδασκαλία για τον θάνατο και τα έσχατα. Πέρα από το γεγονός ότι σκοπός της συγγραφής του είναι η διάσωση των ερμηνειών του Νόμου, η παρουσία διαφορετικών απόψεων σχετικά με το αν ο θάνατος σηματοδοτεί το τέλος της ανθρώπινης ύπαρξης στους χώρους του ιουδαϊσμού²⁵⁹ κατά την εποχή του Χριστού, μαρτυρεί πως το θέμα αυτό αποτελούσε σημείο διαφωνίας στην θεολογική του παράδοση. Οι λόγοι των Ραββίνων όμως, θεωρούν γενικά δεδομένη τη συνέχεια της ανθρώπινης ύπαρξης σε έναν άλλο, αναμενόμενο κόσμο. Ένα κόσμο ανταπόδοσης των καλών έργων ή τιμωρίας για τις παραβάσεις του Νόμου. Το σημαντικό είναι ότι ο Θεός του Ισραήλ, ο Παντοκράτορας Δημιουργός²⁶⁰ είναι εκείνος που θα κρίνει την όλη πορεία των εσχάτων.

²⁵³ όπ. π., σελ. 95.

²⁵⁴ όπ. π., σελ. 96.

²⁵⁵ όπ. π., σελ. 126.

²⁵⁶ όπ. π., σελ. 128.

²⁵⁷ όπ. π., σελ. 161.

²⁵⁸ όπ. π., σελ. 162.

²⁵⁹ ΓΑΛΙΤΗ Γ., *Σημειώσεις Ιστορίας των Χρόνων της Κ. Διαθήκης*, σελ. 115.

²⁶⁰ *ΤΟ ΤΑΛΜΟΥΔ*, εκδ. Αρμός, 2010, σελ. 362.

«Νὰ πενθῆς γι' αὐτοὺς ποὺ μένουν, νὰ μὴν πενθῆς γι' αὐτόν ποὺ ὁ Θεός πῆρε ἀπὸ τὴν γῆ. Αὐτός εἰσῆλθε στὴν αἰώνια ἀνάπαυση, ἐνῶ ἐμεῖς λυγίζουμε ἀπὸ τὴν θλίψη»²⁶¹. Ἡ φράση αὐτή εἶναι ἴσως ἐκείνη ποὺ ἀντιπροσωπεύει περισσότερο τὸ στοχασμὸ τοῦ Ταλμούδ γιὰ τὸν θάνατο.

²⁶¹ ὅπ. π., σελ. 347.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄
ΘΑΝΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΟΥΔΑΪΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

1. Ο θάνατος στην Καινή Διαθήκη.

Η χριστιανική θεολογία είναι βασισμένη στο κήρυγμα του Κυρίου και των Αποστόλων, όμως η κατανόηση του κηρύγματος αυτού, προϋποθέτει τη γνώση της θεολογίας της Παλαιάς Διαθήκης. Τα λόγια του Κυρίου, «Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι»²⁶², φανερώνουν την αλήθεια ὅτι, «Παλαιά καὶ Νέα Διαθήκη, μυστήριον ἓν ἀπεργάζεται»²⁶³. Το ὅτι ἡ λύτρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ τὸν ἐξ αὐτῆς προερχόμενο θάνατο, παρέχεται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ Χριστό²⁶⁴, δὲν σημαίνει πὼς ἡ διδασκαλία τῆς Παλαιάς Διαθήκης ἔχει παύσει νὰ ἰσχύει γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἐκκλησία. Το ἀκριβὲς ἀντίθετο συμβαίνει: Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς σωτηρίας ποὺ ἡ ἐνανθρώπιση τοῦ Θεοῦ Λόγου ἔφερε στὸν κόσμον, γίνεται οὐσιαστικὰ κατανοητὴ μόνο με τὴ μελέτη τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν, τῶν ὁποίων τὸ «Πλήρωμα»²⁶⁵ εἶναι ὁ Χριστός.

Ἡ Καινὴ Διαθήκη δὲν εἰσάγει κάποια διαφορετικὴ περὶ θανάτου διδασκαλία, ἀπὸ τὰ ὅσα ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἀναφέρει. Εκείνο ποὺ τὴν ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ διακηρύξει τὴν ἀνάστασι τοῦ Κυρίου, διὰ τῆς ὁποίας «ἔσχατος ἐχθρὸς καταργεῖται ὁ θάνατος»²⁶⁶. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, «δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθε καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος, καὶ οὕτως εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος διήλθεν, ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον»²⁶⁷, εἶναι ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς Παλαιδιαθητικῆς θεολογίας. Ἐπομένως δὲν εἶναι καθόλου παράδοξο τὸ ὅτι στὴν Καινὴ Διαθήκη δὲν ἀπαντᾶται κάποια νέα ορολογία σχετικὰ με τὸ θάνατο, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται ἡ διαμορφωμένη στὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ ἐξ αὐτῆς, διαδεδομένη στὸ σύνολο τῆς ἰουδαϊκῆς παράδοσης. Ὁ Κύριος παρουσιάζει στὴν παραβολὴ τοῦ τὸν πτωχὸ Λάζαρο νὰ ἀναπαύεται «ἐν τοῖς κόλποις»²⁶⁸ τοῦ Ἀβραάμ, παραπέμποντας ἐτσι σὲ υπάρχουσα Παλαιδιαθητικὴ ἐκφραση²⁶⁹, ἐνῶ ὁ πλούσιος βρίσκεται

²⁶² Μτ. 5, 17.

²⁶³ Ρ.Γ. 90, 692 Α.

²⁶⁴ Εβρ. 9, 15.

²⁶⁵ Ευχή εἰς τὸ συστεῖλαι τὰ Ἅγια, Θ. Λειτουργίας Αγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

²⁶⁶ Α' Κορ. 15, 26.

²⁶⁷ Ρωμ. 5, 12.

²⁶⁸ Λκ, 16, 23.

²⁶⁹ Δ' Μακ. 13, 17.

«ἐν τῷ ἄδη ... ὑπάρχων ἐν βασάνοις»²⁷⁰. Χρησιμοποιεί επίσης, την γνωστή από τον Προφήτη Ησαΐα²⁷¹ και την Σοφία Σειράχ²⁷² έκφραση για το πυρ και τον σκόληκα που θα βασανίζουν αιώνια τους αμαρτωλούς²⁷³. Αντίστοιχη αναφορά σε τιμωρία με σκότος και σκόληκες, απαντάται και στο βιβλίο του *Ενώχ*²⁷⁴. Η περιγραφή των *Πράξεων* για τον μαρτυρικό θάνατο του διακόνου Στεφάνου, ολοκληρώνεται με τα λόγια «καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐκοιμήθη»²⁷⁵, έκφραση που άμεσα παραπέμπει στην αντίστοιχη ορολογία της Παλαιάς Διαθήκης. Αλλά και ο Απόστολος Παύλος, στο κήρυγμά του στη Συναγωγή της Αντιόχειας της Πισιδίας, αναφέρεται στο θάνατο του Δαυΐδ χρησιμοποιώντας την καθιερωμένη ιουδαϊκή διατύπωση: «Δαυΐδ μὲν... ἐκοιμήθη καὶ προσετέθη πρὸς τοὺς πατέρας αὐτοῦ»²⁷⁶.

Στην Καινή Διαθήκη η χρήση του όρου «Άδης» δεν είναι συχνή, υπάρχει πάντως στον *Ματθαίο*²⁷⁷, τον *Λουκά*²⁷⁸, τις *Πράξεις των Αποστόλων*²⁷⁹ -όπου αποτελεί Παλαιοδιαθηκική παράθεση-, στην *Α΄ Κορινθίους*²⁸⁰ και τέλος απαντάται πέντε φορές στην *Αποκάλυψη του Ιωάννου*²⁸¹.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κατά την εποχή της ένσαρκης παρουσίας του Κυρίου, μέσω του κηρύγματος των Προφητών αλλά και με την επίδραση των ελληνιστικών δεδομένων²⁸², η προσδοκία ανάστασης των νεκρών ήταν γνωστή και αποδεκτή στους ιουδαϊκούς κύκλους. Αυτό μαρτυρείται και από το γεγονός ότι ο Κύριος συχνά αναφέρεται σε ανάσταση νεκρών και κρίση²⁸³, χωρίς να υπεισέρχεται σε περισσότερες λεπτομέρειες, δεδομένου ότι το ακροατήριό του ήταν εξοικειωμένο με την περί αναστάσεως διδασκαλία. Ενδεικτικός της εξοικείωσης αυτής, είναι και ο λόγος της αδελφής του Λαζάρου Μάρθας, η οποία στη διαβεβαίωση του Κυρίου πως ο αδελφός της θα αναστηθεί, απαντά: «οἶδα ὅτι ἀναστήσεται ἐν τῇ ἀναστάσει ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ»²⁸⁴. Είναι όμως ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός πως ο ίδιος ο Χριστός κατοχυρώνει Παλαιοδιαθηκικά την περί αναστάσεως διδασκαλία, με

²⁷⁰ Λκ. 16, 23.

²⁷¹ Ησ. 66, 24.

²⁷² Σεπ. 7, 17.

²⁷³ Μκ. 9, 44-8.

²⁷⁴ ΕΝΩΧ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α΄, σελ. 316.

²⁷⁵ Πραξ. 7, 60.

²⁷⁶ Πραξ. 13, 36.

²⁷⁷ Μτ. 11, 23 & 16, 18.

²⁷⁸ Λκ. 10, 15 & 16, 23.

²⁷⁹ Πραξ. 2, 27 & 31.

²⁸⁰ Α΄ Κορ. 15, 55.

²⁸¹ Απ. 1, 18 & 3, 7 & 6, 8 & 20, 13-4.

²⁸² ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α΄ σελ. 36-38.

²⁸³ Μτ. 12, 36, & 22, 30 & Ιω. 5, 29.

²⁸⁴ Ιω. 11, 24.

αναφορά του σε κείμενο του βιβλίου της *Εξόδου*²⁸⁵, με τα λόγια: «ὅτι δὲ ἐγείρονται οἱ νεκροί, καὶ Μωϋσῆς ἐμήνυσεν ἐπὶ τῆς βάτου, ὡς λέγει Κύριον τὸν Θεὸν Ἀβραὰμ καὶ τὸν Θεὸν Ἰσαὰκ καὶ τὸν Θεὸν Ἰακώβ. Θεὸς δὲ οὐκ ἔστι νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων· πάντες γὰρ αὐτῷ ζῶσιν»²⁸⁶.

Ἡ πίστις ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ δεν καταργεῖται με τὸν βιολογικὸ θάνατο, ἀλλὰ συνεχίζει νὰ υφίσταται μέσω τῆς ζωοποιού ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ²⁸⁷, ἀποτελεῖ τὴν ἀσφαλὴ βεβαιότητα τῆς Χριστιανικῆς θεολογίας. Ἡ ἐκκλησία, θεμελιωμένη στὴν τριήμερη ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ, ἀρχίζει τὴν ἱστορικὴ τῆς πορεία προσβλέποντας στὰ ἐσχάτα καὶ με τὴ συνείδησις ὅτι ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου ἀποτελεῖ τὴν βέβαιη ἐγγύησις τῆς ἀνάστασις ὅλων τῶν ἀνθρώπων²⁸⁸. Ἐχει δε τὴν πεποίθησις ὅτι καὶ οἱ ἀπ' αἰῶνος κεκοιμημένοι, ὅχι μόνο δεν ἔχουν στερηθεῖ τὴν ὑπαρξὴ, ἀλλὰ περιμένουν καὶ αὐτοὶ νὰ ἀπολαύσουν μαζί με ὅλα τὰ μέλη τῆς ἐκκλησίας, τὰ ὅσα ἔχει υποσχεθεῖ στοὺς πιστοὺς ὁ Θεός²⁸⁹.

2. Ὁ θάνατος καὶ ὁ Ἄδης στὰ Ἀπόκρυφα βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Σε ἀντίθεσις με τὴν λιτότητα ποὺ διακρίνει τὶς ἀναφορὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης σχετικὰ με τὸν θάνατο, ἡ ἀπόκρυφη Καινοδιαθηκικὴ γραμματεία εἶναι διανθισμένη με ἰδιαίτερα πλούσιες περιγραφές τοῦ Ἄδου καὶ τῶν ὅσων διαδραματίζονται ἐκεῖ. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ με τὰ Ἀπόκρυφα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ποὺ παραθέτουν περιγραφές τοῦ Ἄδου, οἱ ὁποῖες ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ Κανονικὰ βιβλία. Τὸ πλέον χαρακτηριστικὸ ἀπόκρυφο κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης στὸ ὁποῖο γίνεται λόγος γιὰ τὸν Ἄδου, εἶναι τὸ γνωστὸ ὡς *Εὐαγγέλιον τοῦ Νικόδημου*. Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ ἔργου²⁹⁰ ποὺ πραγματεύεται τὴν, ἀναφερομένη ἐπιγραμματικὰ στὴν Καινὴ Διαθήκη,²⁹¹ κάθοδο στὸν Ἄδου τοῦ Χριστοῦ, ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς ἐμπνευσις γιὰ τὶς βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, ὅπου εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς νὰ ἐγείρει τὸν Ἀδάμ καὶ τὴν Εὐὰ πατώντας πάνω στὶς

²⁸⁵ Εξ. 3, 6.

²⁸⁶ Λκ. 20, 37-8.

²⁸⁷ Σολ.3, 1.

²⁸⁸ Α' Κορ. 15, 12-4.

²⁸⁹ Εβρ. 11, 40.

²⁹⁰ *ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΝΙΚΟΛΗΜΟΥ*, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Α'*, σελ. 211-24.

²⁹¹ Α' Πε. 3, 19 & Εφ. 4, 9.

σπασμένες πόρτες του Άδη, ο οποίος βρίσκεται αλυσοδεμένος στο σκοτάδι. Από τις περιγραφές του απόκρυφου αυτού έργου, η υμνογραφία της Εκκλησίας έχει χρησιμοποιήσει αρκετά στοιχεία²⁹². Στο *Ευαγγέλιο του Νικόδημου* ο Άδης παρουσιάζεται προσωποποιημένος, να συνομιλεί με τον Σατανά. Συνομιλούν επίσης μεταξύ τους οι Πατριάρχες, ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και οι Προφήτες. Ο Άδης φέρεται να καταπίνει τους νεκρούς, αποθηκεύοντάς τους στην κοιλιά του, εικόνα ήδη γνωστή από την Παλαιά Διαθήκη²⁹³, αλλά και από την παραστατικότατη αναφορά της *Αποκάλυψης Έσδρα*²⁹⁴.

Οι δύο άρχοντες του κόσμου των νεκρών δείχνουν πολύ θορυβημένοι από την παρουσία του Χριστού, φοβούμενοι ότι θα καταργήσει την εξουσία τους. Μάλιστα ο Άδης κατηγορεί τον Σατανά γιατί θανάτωσε τον Χριστό, προκαλώντας έτσι την δική τους καταστροφή. Ο Χριστός, που αποκαλείται με την ψαλμική ονομασία Βασιλεύς της δόξης²⁹⁵, πιάνει τον Σατανά από το κεφάλι και τον δίνει στους αγγέλους να τον δέσουν. Η περιγραφή ολοκληρώνεται με την έξοδο από τον Άδη όλων των νεκρών και την είσοδο τους στον Παράδεισο. Το κείμενο χρησιμοποιεί παραθέματα χωρίων της Παλαιάς Διαθήκης, τα οποία προφητεύουν τα γεγονότα αυτά, εντάσσοντάς τα οργανικά στη ροή της αφήγησής του²⁹⁶.

Σε ένα άλλο Απόκρυφο έργο που φέρει τον τίτλο *Ευαγγέλιο Βαρθολομαίου*²⁹⁷, απαντάται και πάλι η περιγραφή της καθόδου του Χριστού στον Άδη. Γίνεται λόγος για πόρτες ενισχυμένες και μοχλούς²⁹⁸, καθώς και το δέσιμο του Βελιάρ. Αναφέρεται η είσοδος των ψυχών των δικαίων στον παράδεισο και σημειώνεται ότι ένας σταθερός αριθμός ανθρώπων, πεθαίνουν καθημερινά πάνω στη γη. Μετά από αίτημα του Βαρθολομαίου, ο Κύριος επιτρέπει να παρουσιαστεί μπροστά τους ο Βελιάρ με τη μορφή δράκοντα, ο οποίος αναγκάζεται να περιγράψει το νοερό κόσμο που περιβάλλει την ορατή κτίση και έχει ως έργο του να παρασύρει τους ανθρώπους στην αμαρτία.

Εκτός από τα Απόκρυφα Ευαγγέλια, τα οποία αναφέρονται όπως και τα κανονικά στη ζωή, την δράση, τον θάνατο και την ανάσταση του Χριστού, υπάρχουν και Απόκρυφα κείμενα Πράξεων, Επιστολών και Αποκαλύψεων. Χωρίς παραστατικές λεπτομέρειες πραγματεύεται την κάθοδο στον Άδη του Κυρίου και την σωτηρία των ψυχών που βρίσκονται εκεί, το

²⁹² ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Α΄*, υποσημ. σελ. 169

²⁹³ Σειρ. 51, 5.

²⁹⁴ *ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΕΣΔΡΑ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β΄ σελ 369

²⁹⁵ Ψλ. 23, 7-8.

²⁹⁶ Ψλ. 23, 7 & Ησ. 26, 19 & Ωσ. 13, 14 & Ψλ. 23, 8.

²⁹⁷ *ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ*, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Α΄*, σελ 253- 269

²⁹⁸ πρβλ. Ψλ. 106, 16.

απόκρυφο έργο που έχει τον τίτλο *Επιστολή των Αποστόλων*²⁹⁹. Αντίθετα, στο έργο *Πράξεις Θωμά* ο Απόστολος αφού ανασταίνει μία νεαρή γυναίκα που είχε πέσει σε αμαρτίες, της δίνει εντολή να διηγηθεί πού πήγε όσο ήταν νεκρή και εκείνη, περιγράφει λεπτομερώς έναν τόπο κολάσεως των νεκρών γεμάτο με φοβερές τιμωρίες, ο οποίος φαίνεται να είναι προορισμένος για τις γυναίκες που έχουν διαπράξει διάφορες αμαρτίες.

Στην Αιθιοπική *Αποκάλυψη Πέτρου*³⁰⁰, ο Χριστός παρουσιάζεται να διδάσκει στους μαθητές του τα σχετικά με τη συντέλεια του κόσμου. Το κείμενο χρησιμοποιεί τα συναφή χωρία των Ευαγγελίων του *Ματθαίου*³⁰¹ και του *Λουκά*³⁰². Ενδιαφέρον παρουσιάζει η λεπτομέρεια ότι ο Χριστός δείχνει στον Πέτρο το δεξί του χέρι, με το οποίο φαίνεται να κρατάει τις ψυχές όλων των ανθρώπων, εικόνα παρμένη από τη *Σοφία Σολομώντος*³⁰³. Χρησιμοποιείται επίσης το όραμα του Ιεζεκιήλ με τα ξηρά οστά³⁰⁴, που εδώ με εντολή του Θεού τα ζωοποιεί ο άγγελος Ουριήλ, γνωστός και από τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης³⁰⁵. Στο κείμενο υπάρχει περιγραφή της ημέρας της κρίσεως, καθώς και περιγραφή της κόλασης των αμαρτωλών.

Ζοφερές είναι και στην *Αποκάλυψη Παύλου*³⁰⁶, οι περιγραφές των τιμωριών που περιμένουν μετά το θάνατο τους ασεβείς. Αντίθετα, γεμάτη εικόνες παρμένες από την εγκόσμια πραγματικότητα που προξενούν άνεση και εφορία, όπως δέντρα γεμάτα καρπούς, ποτάμια κλπ, είναι κατά το συγκεκριμένο κείμενο η «γῆ τῶν πραέων», όπου φυλάσσονται οι ψυχές των δικαίων. Τέλος, περιγραφή της μέλλουσας κρίσης, βασισμένη σε μία συρραφή χωρίων και παραστάσεων της Παλαιάς Διαθήκης³⁰⁷ και ορισμένων της Καινής³⁰⁸, απαντάται και στην απόκρυφη *Αποκάλυψη του Ιωάννη*³⁰⁹.

Είναι επομένως εμφανής στην Απόκρυφη γραμματεία της Καινής Διαθήκης, όχι μόνο η χρήση Βιβλικών παραθεμάτων, αλλά και οι επιδράσεις των Απόκρυφων ιουδαϊκών έργων, από τα οποία αντλούνται οι εικόνες σχετικά με τον τόπο του Άδη και την μετά θάνατο κατάσταση τόσο των δικαίων, όσο και των αμαρτωλών.

²⁹⁹ *ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ*, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Α΄*, σελ. 274-300

³⁰⁰ *ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΠΕΤΡΟΥ (ΑΙΘΙΟΠΙΚΗ)*, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Β΄*, σελ. 408- 419.

³⁰¹ Μτ. 23, 26 & 24, 4-5 & 24, 32.

³⁰² Λκ. 13, 6-9.

³⁰³ Σολ. 3, 1.

³⁰⁴ Ιεζ. 37, 1-10.

³⁰⁵ *Η ΒΑΡΟΥΧ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α΄, σελ. 299.

³⁰⁶ *ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΠΑΥΛΟΥ*, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Β΄*, σελ. 431-447.

³⁰⁷ Ψλ. 88, 45-6 & 97, 6 & 145, 4. Ησ. 40, 3-5 κ.α.

³⁰⁸ Μτ. 17, 1-8 & 24, 3 & 22, 30. Λκ. 20, 35 κ.α.

³⁰⁹ *ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΙΩΑΝΝΗ*, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Β΄* σελ. 454 -464

3. Φροντίδα και ευχές υπέρ των νεκρών κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Στην Καινή Διαθήκη δεν αναφέρεται με σαφήνεια κάποια λειτουργική προσευχή υπέρ των νεκρών³¹⁰. Η υποχρέωση όμως των χριστιανών να προσεύχονται για τους άλλους³¹¹, δεν σταματά με τον θάνατο, αφού τα μέλη της εκκλησίας έχουν την επίγνωση ότι όλοι, ζωντανοί και νεκροί ανήκουν στον Θεό³¹².

Οι επικήδειες φροντίδες, οι οποίες σύμφωνα με τα ιουδαϊκά ταφικά έθιμα προσφέρθηκαν στο σώμα του Κυρίου³¹³, αποτελούν τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην ιουδαϊκή παράδοση και την αρχόμενη χριστιανική τάξη, σχετικά με το σεβασμό του νεκρού ανθρώπινου σώματος και ακολούθως τις υπέρ των νεκρών προσευχές των ζώντων πιστών. Άλλωστε, στην Παλαιά Διαθήκη περιέχονται αρκετές αναφορές στις επικήδειες φροντίδες και το ενδιαφέρον που υπήρχε για τον τόπο ταφής των σημαντικών προσωπικοτήτων της ιουδαϊκής ιστορίας, καθώς και στις περιπτώσεις που χρειάστηκε για διάφορους λόγους να πραγματοποιηθεί μετακομιδή οστών. Ολόκληρη επίσης η υπόθεση του βιβλίου του *Τωβίτ*, πλέκεται γύρω από τον πυρήνα της θεοφιλούς συνήθειάς του να επιμελείται την ταφή των φτωχών και ξένων νεκρών.

Στα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης, επαναλαμβάνονται οι γνωστές από τα Κανονικά βιβλία πληροφορίες περί των ταφικών φροντίδων, διανθισμένες συνήθως με περισσότερες λεπτομέρειες. Αποκορύφωμα των σχετικών διηγήσεων των Απόκρυφων κειμένων, αποτελεί η αφήγηση της μεγαλόπρεπης κηδείας του Αδάμ από τα αγγελικά τάγματα, η οποία βρίσκεται στο έργο *Διήγησις και πολιτεία Αδαμ και Εύας*.³¹⁴

Οι διάσπαρτες πρωτοχριστιανικές πληροφορίες για την ταφή των νεκρών και τις δεήσεις υπέρ αυτών, μολοντί όχι πολύ πυκνές αρχικά, είναι σαφείς και ως προς την προσφορά επικήδειων τιμών αλλά και όσον αφορά στην ύπαρξη προσευχών υπέρ των νεκρών. Στις *Πράξεις Παύλου*, η βασίλισσα Τρύφαινα παρακαλεί την Θέκλα να προσευχηθεί για την νεκρή της κόρη μετά από όνειρο που είχε δει, στο οποίο η ίδια η νεκρή ζήτησε την προσευχή της Θέκλας. Η Θέκλα εύχεται αμέσως για την ανάπαυση της Φαλκονίλλας, μολοντί αυτή δεν είχε πεθάνει χριστιανή³¹⁵. Στο μαρτύριο της αγίας Περγέτουας, το οποίο ανάγεται στην

³¹⁰ ΣΚΑΛΤΣΗ Π., «Η υπέρ των νεκρών φροντίδα της αρχαίας Εκκλησίας», Πρακτικά Θ' σελ. 116.

³¹¹ Α' Θεσ. 5, 25.

³¹² Ρωμ. 14, 8.

³¹³ Μτ. 27, 59-60. Μκ. 15, 46. Λκ. 23, 53. Ιω. 19, 40.

³¹⁴ ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΑΔΑΜ ΚΑΙ ΕΥΑΣ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 180-2

³¹⁵ ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΑΥΛΟΥ, όπ. π., σελ. 161.

πρώτη δεκαετία του 3^{ου} αιώνα³¹⁶, αναφέρεται η πληροφορία που έλαβε μετά από θερμή προσευχή η Μάρτυς για την ανάπαυση της ψυχής του μικρού αδελφού της Δεινοκράτη, που και αυτός είχε πεθάνει αβάπτιστος³¹⁷.

Στις απόκρυφες *Πράξεις Πέτρου*, μετά τον μαρτυρικό θάνατο του Αποστόλου ο μαθητής του Μάρκελλος περιποιήθηκε το σώμα του πλένοντάς το με γάλα και κρασί και το αρωμάτισε με μαστίχα, μύρο και αλόη. Στη συνέχεια το τοποθέτησε σε σαρκοφάγο με μέλι και το απέθεσε στον δικό του τάφο³¹⁸. Σύμφωνα με τις *Πράξεις Θωμά*, αφού ο Απόστολος θανατώθηκε από τους στρατιώτες, «όλοι οι αδελφοί έκλαιγαν και τον περιέβαλαν με καθαρά ενδύματα και πολλά λινά υφάσματα και τον οδήγησαν σε τάφο όπου άλλοτε θάβονταν οι βασιλιάδες»³¹⁹. Στο ίδιο απόκρυφο έργο καταγράφεται και η πληροφορία της μετακομιδής των οστών του Αποστόλου από την Ινδία «σε περιοχές της δύσης»³²⁰. Στις *Πράξεις Ανδρέα* η χριστιανή Μαξιμίλλα μετά τον σταυρικό θάνατο του Ανδρέα, «έλυσε το λείψανο του ευλογημένου και το έθαψε προσφέροντας σ' αυτό την απαραίτητη φροντίδα»³²¹.

Στους τάφους των μαρτύρων συνηθίζουν να συγκεντρώνονται οι πιστοί. Στις *Πράξεις Ιωάννου* αναφέρεται και στις τρεις υπάρχουσες παραλλαγές του τέλους του κειμένου³²², ότι οι μαθητές την επομένη της ταφής συναχτήκαν στον τάφο του Αποστόλου. Παρόμοια σύναξη πραγματοποιείται και στον τάφο του Αποστόλου Θωμά, με τις *Πράξεις* του να επισημαίνουν την παρουσία στις συναθροίσεις αυτές του πρεσβύτερου Σιφόρα και του διακόνου Ουζάνη³²³. Ότι συγκεντρώσεις των χριστιανών σε καθιερωμένο χρόνο μετά την κοίμηση ενός μέλους της εκκλησίας είχαν λατρευτικό χαρακτήρα μαρτυρείται σαφώς στις *Πράξεις Ιωάννου*, όπου οι αδελφοί έρχονται τα χαράματα στον τάφο της Δρουσιανής, επειδή ήταν η τρίτη μέρα από τον θάνατο της, ώστε να τελέσουν εκεί την κλάση του άρτου³²⁴. Η πληροφορία αυτή φανερώνει την αρχαιότητα της παράδοσης για τέλεση της θείας Λειτουργίας σε επιμνημόσυνη σύναξη.

Στους επόμενους αιώνες, οι καταγεγραμμένες πληροφορίες για τέλεση κάποιας επικήδειας ακολουθίας, συνδεδεμένης μάλιστα με θεία Λειτουργία, πληθαίνουν. Ο άγιος Γρηγόριος ο

³¹⁶ *Τα Μαρτύρια των Αρχαίων Χριστιανών*, Ε. Π. Ε. σελ. 71.

³¹⁷ όπ. π., σελ. 266-8.

³¹⁸ ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΕΤΡΟΥ, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Β'*, σελ. 142.

³¹⁹ ΠΡΑΞΕΙΣ ΘΩΜΑ, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Β'*, σελ. 335.

³²⁰ όπ. π., σελ. 336.

³²¹ ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΝΔΡΕΑ, όπ. π., σελ. 230.

³²² ΠΡΑΞΕΙΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, όπ. π., σελ. 80.

³²³ ΠΡΑΞΕΙΣ ΘΩΜΑ, όπ. π., σελ. 336.

³²⁴ ΠΡΑΞΕΙΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, όπ. π., σελ. 68.

Νύσσης (335-395) αναφέρεται στις ψαλμωδίες που συνόδευσαν την επικήδεια τελετή της αδερφής του Μακρίνας, σημειώνοντας ότι τελέστηκε κατ' αυτήν η ακολουθία της Παννυχίδος: «καθάπερ ἐπὶ μαρτύρων πανηγύρεως»³²⁵. Ο δε Γρηγόριος ο Θεολόγος αναφέρει και αυτός ότι στην κηδεία του Μ. Βασιλείου οι ψαλμωδίες καλύπτονταν από τους θρήνους του πλήθους³²⁶.

Η σύνδεση της νεκρώσιμης τελετής με την θεία Ευχαριστία, αποδεικνύεται, εκτός των παραπάνω και από την απουσία από τις γραπτές λειτουργικές πηγές, αυτοτελούς νεκρώσιμης ακολουθίας έως τον 10^ο αιώνα.³²⁷ Αντίθετα, στο Βαρβερινό λειτουργικό κώδικα 336, του όγδοου αιώνα, υπάρχουν πέντε «Διακονικά εἰς κοιμηθέντας», καθώς και επτά νεκρώσιμες και επιμνημόσυνες Ευχές. Το γεγονός αυτό φανερώνει πως οι κεκοιμημένοι διαβάζονταν κατά τη διάρκεια της θείας Λειτουργίας³²⁸. Το ίδιο άλλωστε παρατηρείται και στο έργο *Διαταγαί τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων*, που ανάγεται στα τέλη του τέταρτου αιώνα³²⁹, το οποίο καταγράφει νεκρώσιμη Ευχή, προτάσσοντας μόνο διακονικά αιτήματα³³⁰. Η ύπαρξη της αρχαιότατης αυτής συνήθειας μαρτυρείται και από τον ΜΗ΄ Κανόνα της εν Κερθαγένη Συνόδου (419 μ. Χ.) που αναφέρει, ότι αν προκύψει ανάγκη τέλεσης κηδείας κατά τις απογευματινές ώρες «μόναις εὐχαῖς ἐκτελεσθῇ», αν δεν βρεθεί νηστικός ιερέας ώστε να λειτουργήσει.³³¹

Χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς ο χρόνος της αποσύνδεσης της νεκρώσιμης τελετής από την θεία Λειτουργία, φαίνεται πως με την ευρύτερη διάδοση του χριστιανισμού ο αριθμός των νεκρών που θα έπρεπε καθημερινά να κηδευτούν, ιδίως στις μεγάλες πόλεις, αυξήθηκε και επομένως η τέλεση της θείας Λειτουργίας σε όλες τις περιπτώσεις, κατέληξε να είναι πρακτικά δύσκολη³³². Έτσι σταδιακά αναπτύχθηκε ανεξάρτητη νεκρώσιμη Ακολουθία, για την διαμόρφωση της οποίας χρησιμοποιήθηκε το βασικό σχεδιάγραμμα της ακολουθίας του Όρθρου, στην οποία εντάχθηκαν οι υπάρχουσες νεκρώσιμες ευχές, πλαισιωμένες πλέον από το ανάλογο υμνολογικό υλικό³³³. Η ανάπτυξη αυτή, οδήγησε στη συνέχεια στην σύνθεση διαφόρων τύπων νεκρώσιμης ακολουθίας, όπως φαίνεται στο *Μέγα*

³²⁵ P.G. τ. 46, 992 C.

³²⁶ P.G. 36, 601 B.

³²⁷ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Θ. πρωτ., «Η νεκρώσιμη ακολουθία στη χειρόγραφη παράδοση του βυζαντινού ευχολογίου», Πρακτικά Θ' σελ. 140

³²⁸ όπ. π. σελ. 142

³²⁹ ΧΡΗΣΤΟΥ Π, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Γ', σελ. 67

³³⁰ P.G. τ. 1, 1144 A

³³¹ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σελ. 487

³³² ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Θ. πρωτ., «Η νεκρώσιμη ακολουθία στη χειρόγραφη παράδοση του βυζαντινού ευχολογίου», Πρακτικά Θ' σελ. 145

³³³ όπ. π. σελ. 146

Ευχολόγιο, που περιλαμβάνει νεκρώσιμες ακολουθίες «εἰς Κοσμικούς»³³⁴, «τοῦ Ἐξοδιαστικοῦ τῶν Μοναχῶν»³³⁵, «εἰς Ἱερεῖς»³³⁶, «εἰς Κοσμικούς Ἄνδρας»³³⁷, καθώς και νεκρώσιμο Κανόνα «εἰς Νήπια τελευτήσαντα»³³⁸. Μάλιστα, οι Ακολουθίες αυτές, αποτελούν ένα μέρος μόνο, από όσες νεκρώσιμες έχουν κατά καιρούς συνταχθεί³³⁹. Με απόφαση πάντως του Οικουμενικού Πατριαρχείου, σήμερα τελείται κοινή νεκρώσιμη ακολουθία για όλους τους πιστούς³⁴⁰.

4. Η νεκρώσιμη τελετή στα αρεοπαγίτικα συγγράμματα.

Η πρώτη αναλυτική περιγραφή της νεκρώσιμης τελετουργίας της Εκκλησίας, είναι οι πληροφορίες των Αρεοπαγιτικών συγγραμμάτων, των οποίων ο χρόνος συγγραφής τοποθετείται κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες του 6^{ου} αιώνα³⁴¹. Στο έργο *Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας* και στην ενότητα «Περί τῶν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων»³⁴², ο συγγραφέας αναφέρεται στην μεταφορά του νεκρού και την εναπόθεσή του στον ναό, όπου θα τελεστεί η σύναξη για την εξόδιο ακολουθία του. Ορίζει επίσης και τη θέση που τοποθετείται ο νεκρός, ανάλογα με το αν ανήκε στην τάξη των κληρικών, των μοναχών ή των λαϊκών. Συγκεκριμένες πληροφορίες για τα αναγινωσκόμενα στην νεκρώσιμη ακολουθία, η οποία αποκαλείται εδώ «*Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων*», δεν παρατίθενται. Συνοπτικά αναφέρεται πως «οἱ λειτουργοὶ τάς ἐν τοῖς θείοις Λογίοις ἐμφερομένας ἀψευδεῖς ἐπαγγελίας περὶ τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἀναστάσεως ἀναγνόντες, ἱερῶς ᾄδουσι τάς ὁμολόγους καὶ ταυτοδυνάμους τόν ψαλμικῶν λογίων ᾠδὰς... Εἴτα προσελθὼν ὁ θεῖος ἱεράρχης εὐχήν

³³⁴ *Ευχολόγιον το Μέγα*, Εκδοτικός οίκος Αστήρ, σελ. 393

³³⁵ όπ. π. σελ. 421

³³⁶ όπ. π. σελ. 437

³³⁷ όπ. π. σελ. 471

³³⁸ όπ. π. σελ. 476

³³⁹ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Μ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας Γ΄*, σελ.40

³⁴⁰ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Θ. πρωτ., «Η νεκρώσιμη ακολουθία στη χειρόγραφη παράδοση του βυζαντινού ευχολογίου», Πρακτικά Θ΄ σελ. 155.

³⁴¹ ΧΡΗΣΤΟΥ Π., *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Ε΄, σελ. 82.

³⁴² P.G. τ. 3, 552 D -584 C.

ιερωτάτην ἐπ' αὐτῷ ποιεῖται»³⁴³. Φαίνεται ότι ακολουθείται από τον Αρεοπαγίτη η τάση να αποκρύπτεται³⁴⁴ από τους πιστούς το περιεχόμενο των Ευχών.

Χαρακτηριστικό ολόκληρης της συνάφειας, είναι ότι ο όρος «κεκοιμημένοι» χρησιμοποιείται σταθερά όπου γίνεται αναφορά στους νεκρούς. Η χρήση του Παλαιοδιαθηκικής προέλευσης όρου, αποδίδει με εξαιρετή ακρίβεια την βεβαιότητα της ανάστασης των νεκρών, που δεσπόζει στη ζωή της Εκκλησίας. Η περιγραφή του συγγραφέα περιέχει, όπως είναι φυσικό, τις παγιωμένες Παλαιοδιαθηκικές και γενικότερα ιουδαϊκές εκφράσεις και αντιλήψεις. Ο νεκρός κατά τον Αρεοπαγίτη αντιμετωπίζει τον θάνατο «μετά βεβαίας καί ἀληθοῦς ἐλπίδος»³⁴⁵. Η ελπίδα αυτή είναι η αναφερόμενη τόσο στο βιβλίο των *Παροιμιών*³⁴⁶, όσο και στον *Ησαΐα*³⁴⁷ και είναι κατοχυρωμένη κατά τον Αρεοπαγίτη από «τάς ἀληθεῖς ἐπαγγελίας»³⁴⁸, διατύπωση που παραπέμπει αφ' ενός στη χρήση του όρου επαγγελία στην Παλαιά Διαθήκη³⁴⁹ και αφ' ετέρου στην ύπαρξή της στην ιουδαϊκή απόκρυφη γραμματεία με την συγκεκριμένη έννοια που την χρησιμοποιεί εδώ ο Αρεοπαγίτης. Στην *Αποκάλυψη του Έσδρα* αναφέρεται η «ἐπαγγελία αἰωνίου ζωῆς» και προστίθεται ότι «ἄφθαρτος ἐλπίς ἐπήγγελται ὑπέρ ἡμῶν»³⁵⁰.

Ο Αρεοπαγίτης αναφέρεται σε πληροφορία την οποία δέχεται ο ευσεβής άνθρωπος που εγγίζει στον θάνατο, σχετικά με την κατάσταση στην οποία πρόκειται να βρεθεί στην αιωνιότητα, «ὅταν ἐπὶ τό πέρας ἔλθωσι τοῦ τῆδε βίου τήν ἀφθαρσίαν αὐτῶν ὁδόν ὡς ἐγγυτέραν ἤδη γεγεννημένην ἐμφανεστερον ὁρῶσι καί τās δωρεάς τῆς θεαρχίας ὑμνοῦσι καί θείας ἡδονῆς ἐπιπληροῦνται τήν ἐπὶ τὰ χεῖρω τροπὴν οὐκέτι δεδοικότες ἀλλ' εὖ εἰδότες ὅτι τὰ κτηθέντα καλά βεβαίως καί αἰωνίως ἔξουσιν»³⁵¹. Παρεμφερή θα πρέπει να θεωρηθούν και τα όσα αναφέρονται στην *Αποκάλυψη του Έσδρα* για την αγαλλίαση την οποία αισθάνονται οι ψυχές των δικαίων, ευθύς όταν χωρίζονται από του «θνητοῦ σκεύους»³⁵². Οι ψυχές αυτές έχουν μεγάλη χαρά επειδή βλέπουν φανερά την δόξα που τους περιμένει, γνωρίζουν πλέον πως οι κόποι τους θα έχουν αμετάκλητη ανταμοιβή και επίσης αισθάνονται ότι δεν πρόκειται να τους απειλήσει πλέον κανένας φόβος και καμία σύγχυση³⁵³. Αν και οι

³⁴³ P.G. τ. 3, 556 C-D.

³⁴⁴ ΦΙΛΙΑ Γ, «Τά ερμηνευτικά υπομνήματα στη Νεκρώσιμη Ακολουθία», Πρακτικά Θ', σελ. 244.

³⁴⁵ P.G. τ. 3, 553 A.

³⁴⁶ Πρμ. 24, 14.

³⁴⁷ Ησ. 28, 18.

³⁴⁸ P.G. τ. 3, 553 A.

³⁴⁹ Ψλ. 55, 9 & Αμ. 9, 6.

³⁵⁰ ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΕΣΔΡΑ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 250.

³⁵¹ P.G. τ. 3, 553 D.

³⁵² ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΕΣΔΡΑ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 247.

³⁵³ όπ. π., σελ. 248.

πληροφορίες που δέχονται οι ψυχές των δικαίων είναι παρόμοιες και στα δύο κείμενα, στο έργο του Αρεοπαγίτη δίδεται η εντύπωση στον αναγνώστη ότι τα αισθήματα αυτά αφορούν στις τελευταίες σκέψεις του αποθνήσκοντος, ενώ στον *Εσδρα* ότι πρόκειται για εμπειρία της ψυχής μετά τον χωρισμό της από το σώμα, χωρίς πάντως η διάκριση να είναι σαφής. Αυτό το οποίο διαβεβαιώνει ο συγγραφέας των Αρεοπαγιτικών κειμένων είναι ότι: «αὐτός μὲν ὁ πρὸς τὸ πέρας ἐρχόμενος τῶν οἰκείων ἀγώνων, εὐφροσύνης ἱεράς ἀποπληρούται καὶ σὺν ἡδονῇ πολλῇ πρὸς τὴν ὁδὸν ἐπιβαίνει τῆς ἱερᾶς παλιγγενεσίας»³⁵⁴.

Ο Αρεοπαγίτης, όπως συνηθίζει στα έργα του, παραπέμπει συχνότατα στο *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων* σε αγιογραφικά κείμενα. Γενικά επικαλεῖται ὅσα «αἱ τῶν Λογίων ἡμᾶς ἐκδιδάσκουσιν ἀληθεῖς παραδόσεις»³⁵⁵ και σε αρκετές περιπτώσεις αναφέρεται σε συγκεκριμένα αγιογραφικά χωρία³⁵⁶. Στην ευχή που αναπέμπει ο Ιεράρχης για τον «κεκοιμημένο», τον οποίον δέεται ο Θεός να κατατάξει «ἐν φωτὶ καὶ χώρᾳ ζώντων εἰς κόλπους Ἀβραάμ καὶ Ἰσαάκ καὶ Ἰακώβ, ἐν τόπῳ οὗ ἀπέδρα ὁδύνη λύπη καὶ στεναγμός»³⁵⁷, μολονότι δεν παρατίθεται το ακριβές κείμενο της ευχής, η σύντομη απόδοση του περιεχομένου της έχει Παλαιοδιαθηκικό υπόβαθρο. Στους *Ψαλμούς* απαντώνται οι εκφράσεις «γῆ ζώντων»³⁵⁸, «χώρα ζώντων»³⁵⁹ και «φωτὶ ζώντων»³⁶⁰, καθώς και στον *Ησαΐα* βρίσκεται δύο φορές αυτολεξεί η περιγραφή της κατάστασης αυτής κοντά στον Θεό, εκεί όπου «ἀπέδρα ὁδύνη, λύπη καὶ στεναγμός»³⁶¹, στο δε *Μακκαβαίων Δ'* καταγράφεται ὅτι «θανόντας ἡμᾶς Ἀβραάμ καὶ Ἰσαάκ καὶ Ἰακώβ ὑποδέχονται εἰς τοὺς κόλπους αὐτῶν»³⁶². Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η πεποιθήση που εκφράζει το αρεοπαγιτικό έργο, σχετικά με το ποσό είναι σημαντικό ο πιστός να ταφεί οπωσδήποτε σε τόπο ιερό, καθώς σημειώνει δύο φορές ὅτι «ἀποτίθησιν ἐν οἴκῳ τιμίῳ τὸ σῶμα μεθ' ἑτέρων ὁμοταγῶν ἱερῶν σωμάτων»³⁶³. Αντίστοιχη είναι σε ὅλο της το εύρος η ιουδαϊκή παράδοση, ὅπως αὐτή παρουσιάζεται τόσο στην Παλαιά Διαθήκη, ὅσο και στα Απόκρυφα κείμενά της καθώς και στην Ταλμουδική διδασκαλία. Ο ενταφιασμός του νεκρού πρέπει να γίνει στον χώρο που βρίσκονται τα λείψανα των προγόνων του και αὐτό αποτελεί ιερό καθήκον και μέριμνα της οικογένειας του κεκοιμημένου. Είναι γνωστή η φροντίδα για την αγορά τάφου εκ μέρους του Αβραάμ

³⁵⁴ P.G. τ. 3, 556 B.

³⁵⁵ P.G. τ. 3, 561 A.

³⁵⁶ Α' Βασ. 28, 6-7. Ζαχ. 1, 17. Ιώβ 14, 4. Ησ. 7, 9. Α' Κορ. 2, 9. Β' Κορ. 5, 10. Ιακ. 4, 3.

³⁵⁷ P.G. τ. 3, 560 B.

³⁵⁸ Ψλ. 141, 6.

³⁵⁹ Ψλ. 114, 9.

³⁶⁰ Ψλ. 55, 14.

³⁶¹ Ησ. 35, 10 & 51, 11.

³⁶² Δ' Μακ. 13, 17.

³⁶³ P.G. τ. 3, 556 D & 565 B.

προκειμένου να ταφεί εκεί η Σάρρα³⁶⁴. Ο δε Ιακώβ στις τελευταίες οδηγίες του προς τα παιδιά του, αναφέρεται στο σπήλαιο που έχει χρησιμεύσει για την ταφή των γονέων και των παππούδων του, ζητώντας οπωσδήποτε να μεταφερθεί από την Αίγυπτο το σώμα του για να ταφεί και αυτός εκεί³⁶⁵. Την επιθυμία του εκπλήρωσε με κάθε τιμή ο Ιωσήφ³⁶⁶. Παραλείποντας την παρουσίαση πλήθους σχετικών αναφορών στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης, αξίζει να σημειωθεί η περίπτωση του ασεβούς βασιλέα Άχαζ, ο οποίος «ετάφη ἐν πόλει Δαυίδ, ὅτι οὐκ εἰσήνεγκαν αὐτὸν εἰς τοὺς τάφους τῶν βασιλέων Ἰσραήλ»³⁶⁷, προφανώς επειδή λόγω του ότι «προσέθηκε τοῦ ἀποστῆναι ἀπὸ Κυρίου»³⁶⁸, δεν θεωρήθηκε άξιός να ταφεί σε ιερό χώρο.

Το ενδιαφέρον που από την Παλαιά Διαθήκη αποδόθηκε στον τόπο ταφής των νεκρών, πέρασε στην χριστιανική Εκκλησία και έτσι καταγράφεται από τον Αρεοπαγίτη. Αποτέλεσε δε πάγια τακτική της, καθώς επισημαίνει αιώνες αργότερα ο Συμεών Θεσσαλονίκης (+1429), αναφερόμενος στη συμβολική σημασία της θέσεως στην οποία τοποθετείται το σώμα του κεκοιμημένου κατά την ταφή³⁶⁹.

Ένα στοιχείο ακόμη που προκύπτει από το έργο *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων*, είναι ότι δεν αναγιγνώσκονταν οι ίδιες επικήδειες ευχές σε όλους τους κεκοιμημένους χριστιανούς. Στο κείμενο διαφαίνεται ότι ο χωρισμός σε «ίερούς» και «άνιέρους» ανθρώπους, δεν αφορά μόνο στην διάκριση μεταξύ βαπτισμένων και μη, αλλά σχετίζεται άμεσα και με τον τρόπο ζωής που επέλεξε να ακολουθήσει ο καθένας³⁷⁰. Ο Αρεοπαγίτης λοιπόν σημειώνει πως με δεδομένο ότι: «εἴ γάρ ἀμοιβάς ἀπολήψεται πᾶς ...ὧν ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ χρηστῶν ἢ ἐτέρων ἔδρασεν,...ὁ κεκοιμημένως πρὸς τίνος ἱεραρχικῆς εὐχῆς ἐφ' ἐτέραν λῆξιν μεταταχθήσεται;»³⁷¹ και επίσης ότι, οι προσευχές των δικαίων ενεργούν μόνο εις τους «ἀξιους ἱερῶν εὐχῶν»³⁷², ο Επίσκοπος «τοῖς ἀνιέροις οὐκ ἐπεύχεται ταῦτα κεκοιμημένοις»³⁷³. Αιτιολογεί δε την διάκριση αυτή, λέγοντας πως: «οὗ γάρ ἂν ὁ Ἱεράρχης, ὁ τῆς θεαρχικῆς δικαιώσεως ὑποφῆτης, ἐξήτει ποτέ τά μή τῷ Θεῷ προσφιλέστατα, καί... θειωδῶς ἐπηγγελμένα»³⁷⁴. Εξηγεί επίσης, χρησιμοποιώντας παραδείγματα που παραθέτει³⁷⁵, από την

³⁶⁴ Γεν. 23, 1-20.

³⁶⁵ Γεν. 49, 29-33.

³⁶⁶ Γεν. 50, 1-14.

³⁶⁷ Β' Παρ. 28, 27.

³⁶⁸ Β' Παρ. 28, 22.

³⁶⁹ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Τα Άπαντα*, σελ. 305.

³⁷⁰ P.G. τ. 3, 553 D-556 A.

³⁷¹ P.G. τ. 3, 560 C-D.

³⁷² P.G. τ. 3, 561 A.

³⁷³ P.G. τ. 3, 564 A.

³⁷⁴ P.G. τ. 3, 564 A.

Παλαιά Διαθήκη πως δεν ωφελούν οι ευχές των αγίων τους ασεβείς. Για το λόγο αυτό, ο Ιεράρχης που ερμηνεύει τη βούληση του Θεού, γιατί «ἄγγελος Κυρίου Παντοκράτορος Θεοῦ ἐστί»³⁷⁶, σύμφωνα και με τον λόγο του Προφήτη Ζαχαρία³⁷⁷, γνωρίζει εκείνους που έχουν τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να αναγνώσει σε αυτούς την «ίερωτάτην εὐχήν»³⁷⁸. Από τα όσα γράφει επομένως ο Αρεοπαγίτης, φαίνεται πως είτε δεν διαβάζονταν ευχή από τον Ιεραρχη στις περιπτώσεις των μη ευσεβών, είτε δεν ετελείτο καθόλου νεκρώσιμη ακολουθία³⁷⁹.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, η θεολογική ανάπτυξη της προσέγγισης του γεγονότος του θανάτου κατά τον Αρεοπαγίτη, η συνοπτική απόδοση του περιεχομένου της νεκρώσιμης ευχής την οποία παρουσιάζει, καθώς και το αναφερόμενο έθος της ταφής σε ιερό χώρο ενταφιασμού ευσεβών, φανερώνουν σημαντική εξάρτηση από την Παλαιοδιαθηκική γραμματεία, αλλά και από την εν γένει ιουδαϊκή παράδοση.

³⁷⁵ P.G. τ. 3, 561 A.

³⁷⁶ P.G. τ. 3, 561 C.

³⁷⁷ Ζαχ. 1, 17.

³⁷⁸ P.G. τ. 3, 556 D.

³⁷⁹ ΦΙΛΙΑ Γ, «Τά ερμηνευτικά υπομνήματα στη Νεκρώσιμη Ακολουθία», Πρακτικά Θ΄, σελ. 244-5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΔΙΑΘΗΚΙΚΗΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΙΣ ΝΕΚΡΩΣΙΜΕΣ ΕΥΧΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

1. Η νεκρώσιμη ευχή των Διαταγών των Αγίων Αποστόλων.

Στο έργο *Διαταγαί τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων*, που έχει συνταχθεί προς το τέλος του τέταρτου αιώνα³⁸⁰ περιλαμβάνεται, μεταξύ των άλλων λειτουργικών αιτημάτων και ευχών, μια ευχή «Ἐπί τῶν ἐν Χριστῷ ἀναπαυσαμένων»³⁸¹. Η ευχή εισάγεται με επίκληση προς τον Θεό Πατέρα, ο οποίος προσφωνείται ως: «ὁ τῇ φύσει ἀθάνατος καὶ ἀτελεύτητος». Στη συνέχεια αναφέρεται ότι ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο «θνητόν ἐκ κατασκευῆς», όμως του υποσχέθηκε ἀνάσταση. Από τον γενικό κανόνα του θανάτου των ανθρώπων εξαίρεση, σύμφωνα πάντα με τη θέληση του Θεού, αποτέλεσαν μόνο ο Ενώχ και ο Ηλίας. Στην ευχή χρησιμοποιούνται αρκετές Παλαιοδιαθηκικές εκφράσεις³⁸², που φανερώνουν ότι ο Θεός διατηρεῖ στην ύπαρξη τις ψυχές των κεκοιμημένων και αναπαύει τους δικαίους. Ο νεκρός υπέρ του οποίου αναπέμπεται η ευχή είναι, σύμφωνα και με τον ψαλμικό λόγο³⁸³, αυτός τον οποίον ο Θεός «ἐξέλεξε» και «προσέλαβε». Στη συνέχεια ζητείται η συγχώρηση των αμαρτιών του και η κατάταξή του «ἐν τῷ κόλπῳ τῶν πατριαρχῶν καὶ τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀποστόλων». Ο τόπος αυτός της αναπαύσεως αποκαλείται στην ευχή «γῆ εὐθέων», με τον όρο «εὐθύς» να είναι συνώνυμος στη βιβλική γλώσσα με το «δίκαιος»³⁸⁴. Η διατύπωση «γῆ εὐθέων» θυμίζει την έκφραση των *Παροιμιῶν* ότι: «εὐθεῖς κατασκηνώσουσι γῆν»³⁸⁵. Η ευχή κατακλείεται με δοξολογία των τριῶν Προσώπων της Αγίας Τριάδος. Η ὅλη οργάνωση της νεκρώσιμης ευχής των *Αποστολικῶν Διαταγῶν*, έχει εμφανή Παλαιοδιαθηκική εξάρτηση. Ουσιαστικά οι αναφορές της στα δεδομένα της Καινῆς Διαθήκης περιορίζονται στην μνεία των αποστολῶν, που αριθμούνται μαζί με τους προφῆτες και τους πατριάρχες, και βέβαια στην δοξολογική επίκληση του Τριαδικού Θεού.

³⁸⁰ ΧΡΗΣΤΟΥ Π., *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Γ΄, σελ. 67.

³⁸¹ P.G. τ. 1, 1144 A - 1145A

³⁸² Σολ. 3, 1. Δευτ. 33, 3. Ησ. 35, 10.

³⁸³ Ψλ. 64, 5.

³⁸⁴ Ψλ. 31, 11 & 63, 11 & 91, 16 & 139, 14.

³⁸⁵ Πρμ. 2, 21.

Στο ερώτημα σε ποια περίπτωση αναφέρεται ο Θεός ως ο «ἀναστασίαν επαγγειλάμενος»³⁸⁶, το όλο περιεχόμενο της ευχής δεν υποστηρίζει κάποια απευθείας σύνδεση με την διδασκαλία της Καινής Διαθήκης σε σχέση με την ανάσταση του Χριστού. Με δεδομένο ότι η ευχή κινείται περισσότερο στο χώρο της Παλαιάς Διαθήκης, αφού μάλιστα το κείμενο των *Αποστολικών Διαταγών* προέρχεται από ιουδαιοχριστιανικούς κύκλους³⁸⁷, πιθανότατα ως «ἐπαγγελία ἀναστάσεως» θα πρέπει να εννοείται η γνωστή στον ιουδαϊκό χώρο παράδοση, από τα Απόκρυφα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, πως ο Θεός υπόσχεται στον Αδάμ κατά τον θάνατό του ανάσταση νεκρών. «Ἐκάλεσεν δέ ὁ Θεός τόν Ἀδάμ καί εἶπεν, Ἀδάμ Ἀδάμ; καί ἀποκριθὲν δέ τό σῶμα ἐκ τῆς γῆς εἶπεν, ἰδού ἐγὼ Κύριε. Καί λέγει αὐτῷ ὁ Κύριος, εἰπόν σοί ὅτι γῆ εἶ, καί εἰς γῆν ἀπελεύσει. Πάλιν τήν ἀνάστασιν ἐπαγγέλλομαί σοί, ἀναστήσω σε ἐν τῇ ἔσχατῃ ἡμέρᾳ ἐν τῇ ἀναστάσει, μετὰ παντός ἀνθρώπου του ἐκ τοῦ σπέρματός σου»³⁸⁸.

Οι *Αποστολικές Διαταγές* εκτός της Ευχής «Ἐπί των ἐν Χριστῷ ἀναπαυσαμένων», περιέχουν και συγκεκριμένες οδηγίες για τις ημέρες κατά τις οποίες τελούνται «ἐν ψαλμοῖς, καί ἀναγνώσεσι, καί προσευχαῖς»³⁸⁹ τα μνημόσυνα των κεκοιμημένων, διευκρινίζοντας όμως ότι τα μνημόσυνα δεν μπορούν να ωφελήσουν τους ἀπιστους και ἀσεβεῖς³⁹⁰. Παραδίδουν δε και την συμβολική σημασία του αριθμοῦ των ημερῶν κατά τις οποίες πρέπει να γίνονται τα μνημόσυνα, αιτιολογώντας ἔτσι και την σχετική παράδοση που ἔχει επικρατήσει στη λειτουργική πράξη της εκκλησίας³⁹¹. Η τέλεση των μνημοσύνων κατά την τρίτη την ἑνάτη και την τεσσαρακοστή ημέρα του θανάτου, συνδέεται με την ανάσταση του Κυρίου, την εμφάνιση στους μαθητές και την ἀνάληψή του. Παράλληλα, η τέλεση μνημοσύνων την τεσσαρακοστή ημέρα αναφέρεται και ως συνάδουσα με την Παλαιοδιαθηκική τάξη, «...κατά τόν παλαιόν νόμον, Μωσὴν γάρ οὕτως ὁ λαός ἐπένθησεν»³⁹². Ἀν και σύμφωνα με το *Δευτερονόμιο* το πένθος για τον Μωσὴ διήρκησε τριάντα ἡμέρες³⁹³, εἶναι πιθανόν το κείμενο να εἶναι ἐπηρεασμένο εἴτε ἀπὸ τη γενικότερη προτίμηση που ὑπάρχει στην Παλαιά Διαθήκη για τον ἀριθμό σαράντα, εἴτε ἀπὸ τη διάρκεια της ταρίχευσης του νεκροῦ σώματος του Ιακώβ ἀπὸ τους αἰγύπτιους ἐνταφιαστές³⁹⁴.

³⁸⁶ P.G. τ. 1, 1114.B

³⁸⁷ ΧΡΗΣΤΟΥ Π, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Γ, σελ. 66.

³⁸⁸ ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΑΔΑΜ ΚΑΙ ΕΥΑΣ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 182.

³⁸⁹ P.G. τ. 1, 1148 A.

³⁹⁰ P.G. τ. 1, 1144 B.

³⁹¹ P.G. τ. 1, 1146 B.

³⁹² ὅπ. π.

³⁹³ Δτ. 34, 8.

³⁹⁴ Γεν. 50, 3.

2. Η νεκρώσιμη ευχή του Ευχολογίου του Σεραπίωνος.

Το Ευχολόγιο του Σεραπίωνος, που συντάχθηκε περί το 350 από τον Σεραπίωνα επίσκοπο Θμούεως, αποτελεί το αρχαιότερο ευχολογιακό κείμενο της Εκκλησίας³⁹⁵. Οι τριάντα λειτουργικές ευχές που περιέχει, το πιθανότερο είναι ότι προέρχονται από την ήδη υπάρχουσα παράδοση της εκκλησίας της Κάτω Αιγύπτου. Μία από τις ευχές αυτές είναι νεκρώσιμη και φέρει τον τίτλο «Εὐχή περὶ τεθνεῶτος καὶ ἐκκομιζομένου»³⁹⁶.

Η ευχή απευθύνεται στον Θεό Πατέρα, ο οποίος προσφωνείται ως «ὁ ζωῆς καὶ θανάτου τὴν ἐξουσίαν ἔχων... ὁ κατὰ γων εἰς πύλας Ἰδου καὶ ἀνάγων», σύμφωνα με την υπάρχουσα στη Σοφία Σολομώντος³⁹⁷ έκφραση, η οποία θα μπορούσε να λεχθεί ότι αποτελεί εδώ μια σύνοψη του όλου περιεχομένου της ευχής και ταυτόχρονα της βιβλικής θεολογίας σχετικά με το θέμα του θανάτου. Ο Θεός είναι ο μοναδικός και απόλυτος Κύριος όλων. Αποκαλείται ακόμη «Θεὸς τῶν πνευμάτων και δεσπότης πάσης σαρκός». Διατύπωση γνωστή από το βιβλίο των *Αριθμῶν* όπου απαντάται, χωρίς την λέξη «Δεσπότης», δύο φορές³⁹⁸ και επίσης διαδεδομένη με παραλλαγές στην Απόκρυφη γραμματεία³⁹⁹ και ιδιαίτερα στο βιβλίο του *Ενωχ*⁴⁰⁰. Ο τίτλος «Δεσπότης» χρησιμοποιείται για τον Θεό συχνά στην Παλαιά Διαθήκη, κυρίως από την *Σοφία Σολομώντος*⁴⁰¹ και τον προφήτη Ησαΐα⁴⁰². Αναφέρεται επίσης στην ευχή ο Θεός ως «ὁ κτίζων πνεῦμα», κατὰ τον προφήτη Αμώς⁴⁰³ και ο «μόνος... αἰώνιος ὢν», σύμφωνα με το βιβλίο των *Μακκαβαίων*⁴⁰⁴.

Το αίτημα της ευχής είναι προφανώς η ανάπαυση του νεκρού, τον οποίο δέεται να κατατάξει ο Θεός «ἐν τόποις γλῶης»⁴⁰⁵. Στον τόπο αυτό της αναπαύσεως ο κοιμηθείς θα ευρίσκεται μαζί με τους πατριάρχες Αβραάμ, Ισαάκ και Ιακώβ. Οι προπάτορες του λαού του Ισραήλ είναι τα πρόσωπα που αναφέρονται σε όλα τα νεκρώσιμα αιτήματα και όπως

³⁹⁵ ΧΡΗΣΤΟΥ Π, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Γ', σελ. 76.

³⁹⁶ Εὐχολόγιον Σεραπίωνος Θμούεως, 18 (P. Rodopoulos, *The Sacramentary of Serapion*, Thessaloniki 1967), σελ. 134-5. Βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι, *Ακολουθία του Μνημοσύνου*, σελ. 71.

³⁹⁷ Σολ. 16, 13. Βλ. & Α' Βασ. 2, 6. & Τωβ. 13, 2.

³⁹⁸ Αρ. 16, 22 & 27, 16.

³⁹⁹ *ΙΩΒΗΛΑΙΑ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 80.

⁴⁰⁰ *ΕΝΩΧ*, όπ. π., σελ. 310-3.

⁴⁰¹ Σολ. 6, 7. 8, 3.

⁴⁰² Ησ. 1, 24 & 3, 1 & 10, 33.

⁴⁰³ Αμ. 4, 13.

⁴⁰⁴ Β' Μακ. 1, 25.

⁴⁰⁵ Ψλ. 22, 2.

σημειώνει ο Αρεοπαγίτης, υποδηλώνονται με αυτούς «αί θειόταται καί μακαρισταί λήξεις, αἱ τούς θεοειδεῖς ὑποδεχόμεναι πάντας»⁴⁰⁶.

Ο τόπος ανάπαυσης του κεκοιμημένου αποδίδεται στην ευχή με εικόνα της ποιμενικής ζωής, «ἐν τόποις χλόης ...ἐν ταῖς ἀγίαις σου νομαῖς». Στην Παλαιά Διαθήκη είναι συχνή η παράσταση του Θεού ως Ποιμένα, με ποίμνιο τον λαό του Ισραήλ⁴⁰⁷. Τα χλοερά βοσκοτόπια δίνουν εδώ μία εγκόσμια παράσταση άνεσης και ευφορίας, η οποία χρησιμοποιείται για να εκφράσει την πνευματική ανάπαυση των δικαίων⁴⁰⁸. Ο τόπος αυτός της ανάπαυσης, δηλώνεται στην ευχή και ως τόπος κληρονομιάς, όπως απαντάται και στην αντίστοιχη ποιμενική εικόνα που χρησιμοποιεί ο προφήτης Μιχαίας⁴⁰⁹. Ακολουθώντας, η ευχή αναφέρεται στην ενσώματη ανάσταση των νεκρών, η οποία αποτελεί την βεβαιότητα της χριστιανικής πίστης: «τό δέ σῶμα ἀνάστησον... κατά τάς ἀψευδεῖς σου ἐπαγγελίας». Στην προς *Εβραίους* Επιστολή, οι όροι «κληρονομία» και «επαγγελία», χρησιμοποιούνται κατά την σύνοψη σε ένα στίχο του απολυτρωτικού έργου του Κυρίου και της μέσω του δικού του θανάτου σωτηρίας των ανθρώπων: «ὅπως, θανάτου γενομένου εἰς ἀπολύτρωσιν τῶν ἐπὶ τῇ πρώτῃ διαθήκῃ παραβάσεων, τὴν ἐπαγγελίαν λάβωσιν οἱ κεκλημένοι τῆς αἰωνίου κληρονομίας»⁴¹⁰.

Στη συνέχεια της ευχής, διατυπώνεται το αίτημα «παραπτωμάτων αὐτοῦ καὶ ἀνομιμάτων μὴ μνησθῆς, τὴν δὲ ἔξοδον αὐτοῦ εἰρηνικὴν εἶναι ποιήσον». Υπάρχει και εδώ η χρήση της Παλαιοδιαθηκικής σκέψης. Η εκ μέρους του Θεού, λήθη των ανθρωπίνων παραπτωμάτων⁴¹¹ και αμαρτημάτων⁴¹², αποτελεί μόνιμο αίτημα του ανθρώπου, ο οποίος πλησιάζοντας τον τέλειο Θεό συναισθάνεται τη δική του ασημαντότητα. Ο θάνατός του κεκοιμημένου αποκαλείται «ἐξοδος»: «τὴν δὲ ἔξοδον αὐτοῦ εἰρηνικὴν καὶ εὐλογημένην εἶναι ποιήσον». Ἐξοδος ονομάζεται ο θάνατος στο βιβλίο της *Σοφίας Σολομώντος*⁴¹³. Ο χαρακτηρισμός του θανάτου ως εξόδου, απαντάται και στη *Σοφία Σειράχ*⁴¹⁴, εκεί μάλιστα γίνεται λόγος και για την παρηγοριά από την θλίψη των ζώντων, των οικείων και φίλων του νεκρού. Αυτό ακριβώς είναι και το επόμενο αίτημα της Ευχής: «τάς λύπας τῶν διαφερόντων πνεύματι παρακλήσεως ἴασαι». Στην *Β' προς Κορινθίους* ο Θεός είναι: «ὁ παρακαλῶν ἡμᾶς ἐν πάσῃ τῇ θλίψει ἡμῶν»⁴¹⁵. Αυτός καλείται να παρηγορήσει και όσους πενθούν τον νεκρό και να

⁴⁰⁶ Ρ.Γ. τ. 3, 560 C.

⁴⁰⁷ Ψλ. 73,1 & 78, 13 & 94, 7 & 99, 3. Ιερ. 23, 1.

⁴⁰⁸ Ψλ. 22, 2.

⁴⁰⁹ Μιχ. 7, 14.

⁴¹⁰ Εβρ. 9, 15.

⁴¹¹ Ιεζ. 18, 22.

⁴¹² Ψλ. 24, 7.

⁴¹³ Σολ. 3, 2 & 7, 6.

⁴¹⁴ Σειρ. 38, 23.

⁴¹⁵ Β' Κορ. 1, 4.

χαρίσει «καί ἡμῖν πᾶσι τέλος ἀγαθόν». Η ευχή κατακλείεται με την ομολογία ότι οι δωρεές του Τριαδικού Θεού στον κόσμο παρέχονται από τον Πατέρα, μέσω του Υιού, εν Αγίω Πνεύματι και την δοξολογία των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδος.

3. Νεκρώσιμες ευχές από τον Βαρβερινό Κώδικα 336.

Σημαντική είναι η ομάδα των νεκρώσιμων ευχών που περιλαμβάνει ο Βαρβερινός Κώδικας 336, ο οποίος είναι το παλαιότερο Βυζαντινό Ευχολόγιο, χρονολογούμενο κατά το δεύτερο ήμισυ του 8^{ου} αιώνα⁴¹⁶.

α) Ευχή επί τελευτήσαντος ⁴¹⁷

Θεωρείται ως η αρχαιότερη νεκρώσιμη ευχή και μολονότι από μερικά χειρόγραφα αποδίδεται στον Μέγα Βασίλειο, πιθανότατα είναι παλαιότερη⁴¹⁸. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα γνωστή ευχή, που έχει επικρατήσει στην λειτουργική πράξη της Εκκλησίας ως η κατεξοχήν νεκρώσιμη και επιμνημόσυνη ευχή. Άλλωστε, οι παλαιότερες λειτουργικές πηγές δεν παραδίδουν ξεχωριστή επιμνημόσυνη ακολουθία και οι νεκρώσιμες ευχές μπορούσαν να αναπεμφθούν και ως επιμνημόσυνες, όπως συμβαίνει μέχρι σήμερα με τη συγκεκριμένη Ευχή⁴¹⁹.

Η ευχή εισάγεται με την φράση του βιβλίου των *Αριθμών*: «Ὁ Θεός τῶν πνευμάτων καί πάσης σαρκός»⁴²⁰ και απευθύνεται στο δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, τον σαρκωθέντα Λόγο, όπως προκύπτει αφ' ενός από την κατακλείδα της και αφ' ετέρου από την αναφορά της στην συντελεσθείσα κατά του θανάτου νίκη. Ο Χριστός είναι «ὁ τόν θάνατον καταργήσας καί τόν διάβολον καταπατήσας». Η έκφραση παραπέμπει στην *προς Εβραίους επιστολή*, σύμφωνα με την οποία ο Χριστός προσέλαβε την ανθρώπινη φύση: «ἵνα διὰ τοῦ θανάτου καταργήσῃ τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου, τοῦτ' ἔστι τὸν διάβολον»⁴²¹. Η κατάργηση του θανάτου και η καταπάτηση του διαβόλου είναι θέματα, που περιγράφονται

⁴¹⁶ Φίλια Γεωργίου, «Το Βαρβερινόν Ευχολόγιον 336», ΘΕΟΛΟΓΙΑ τ. 61, σελ. 402.

⁴¹⁷ κῶδ. Barber. 336, φ. 248r. Βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι, *Ακολουθία του Μνημοσύνου*, σελ. 72.

⁴¹⁸ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας Ε'*, σελ. 248.

⁴¹⁹ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι, *Ακολουθία του Μνημοσύνου*, σελ. 7.

⁴²⁰ Αρ. 16, 22 & 27, 16.

⁴²¹ Εβρ. 2, 14.

παραστατικά στα Απόκρυφα Ευαγγέλια της Καινής Διαθήκης και, τα οποία έχουν σημαντική παρουσία στη λειτουργική γλώσσα της εκκλησίας.

Το πρώτο αίτημα που θέτει η ευχή, είναι η ανάπαυση του νεκρού «ἐν τόπῳ φωτεινῷ, ἐν τόπῳ ἀναψύξεως, ἔνθα ἀπέδρα ὁδὺνη λύπη καὶ στεναγμός». Ο φωτεινός τόπος είναι ο χώρος της παρουσίας του Θεού. Αυτός που βρίσκεται κοντά στο Θεό είναι μέσα στο φως. Η Παλαιά Διαθήκη είναι γεμάτη από εκφράσεις που παρουσιάζουν το φως ως ιδίωμα του Θεού⁴²² και αυτός είναι που παρέχει στον άνθρωπο το φως της ζωής⁴²³. Η παρουσία του Θεού είναι επίσης δροσιά, που ξεκουράζει και ευφραίνει⁴²⁴. Ως τόπος «ἀναψύξεως» επομένως, νοείται η κατάσταση του παραδείσου, όπως παρουσιάζεται με την ορολογία αυτή και στο απόκρυφο κείμενο του *Εσδρα*⁴²⁵. Ο τόπος της «ἀναψύξεως», είναι η αντίθετη κατάσταση από αυτή του Άδη, τόπου των βασάνων και της φωτιάς. Έτσι περιγράφεται ο Άδης στα Απόκρυφα κείμενα⁴²⁶, αλλά και στην Καινή Διαθήκη, με τα λόγια του πλούσιου της παραβολής του Χριστού ο οποίος, «ἐν τῷ ἅδῃ... ὑπάρχων ἐν βασάνοις,... φωνήσας εἶπε· πάτερ Ἀβραάμ, ἐλέησόν με καὶ πέμψον Λάζαρον ἵνα βάψῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσάν μου, ὅτι ὀδυνῶμαι ἐν τῇ φλογὶ ταύτῃ»⁴²⁷. Ο τόπος αυτός της αναπαύσεως περιγράφεται και ως τόπος απ' όπου απουσιάζει η λύπη, με την χαρακτηριστική φράση του προφήτη Ησαΐα⁴²⁸.

Το δεύτερο αίτημα της ευχής, είναι η συγχώρηση των αμαρτιών του νεκρού. Χρησιμοποιούνται εδώ ως προσφώνηση του Θεού οι όροι «ἀγαθός καὶ φιλόανθρωπος», με το όρο «ἀγαθός» να είναι ιδιαίτερα γνωστός στην Παλαιά Διαθήκη⁴²⁹, όπως φαίνεται και στην παρατήρηση του Κυρίου ότι: «οὐδεὶς ἀγαθὸς εἰ μὴ εἷς ὁ Θεός»⁴³⁰.

Η αναφορά της ευχής στην δικαιοσύνη του Κυρίου: «ἡ δικαιοσύνη σου δικαιοσύνη εἰς τὸν αἰῶνα», αποτελεί μία ακόμη μνεία της Παλαιοδιαθηκικής θεολογίας, σύμφωνα με την οποία η δικαιοσύνη στον απόλυτο βαθμό είναι βασικό ιδίωμα του Θεού⁴³¹, ταυτιζόμενη με την

⁴²² Ησ. 2, 5. Ψλ. 88, 16. Σειρ. 23, 19. Βαρ. 5, 9.

⁴²³ Ψλ. 26, 1 & 33, 6 & 35, 10 & 55, 14. Ιωβ 33, 30.

⁴²⁴ Δτ. 32, 2. Ωσ. 14, 6.

⁴²⁵ ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΕΣΔΡΑ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 250.

⁴²⁶ ΕΝΩΧ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α' σελ. 358, 373, 380.

⁴²⁷ Λκ. 16, 24.

⁴²⁸ Ησ. 35, 10 & 51, 11.

⁴²⁹ Ψλ. 63, 7 & 72, 1 & 117, 1-3 & 134, 1 & 135, 1. Ησ. 63, 7. Θρ. 3, 25.

⁴³⁰ Μκ. 10, 18. Λκ. 18, 19.

⁴³¹ Ψλ. 30, 2. & 34, 24 & 35, 7 & 36, 6.

έννοια της αγιότητας, αποτελεί όμως και υποχρέωση των ευσεβών ανθρώπων τους οποίους η δικαιοσύνη σώζει από τον θάνατο⁴³².

Στην κατακλείδα της ευχής ο Χριστός αποκαλείται «ή ζωή καί ή ανάστασις τῶν κεκοιμημένων». Στην Παλαιά Διαθήκη ο Θεός είναι αυτός που χορηγεί τη ζωή⁴³³ και στην Καινή, ο Κύριος διακηρύσσει ότι «ἐγώ εἰμι ή ανάστασις καί ή ζωή»⁴³⁴.

β) Εὐχή ἄλλη ἐπὶ τελευτήσαντος⁴³⁵

Πρόκειται για μία ακόμη από τις νεκρώσιμες ευχές του Βαρβερινού Κώδικα. Εισάγεται με την ψαλμική φράση «ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ Θεὸς τοῦ σώζειν»⁴³⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι το δεύτερο ημιστίχιο του στίχου αυτού, το οποίο όμως δεν έχει χρησιμοποιηθεί στη σύνταξη του κειμένου της ευχής, διευκρινίζει πως ο Θεός σώζει από τον θάνατο. Στη συνέχεια η ευχή προσφωνεί τον Θεό ως δημιουργό και σωτήρα. Στην Παλαιά Διαθήκη ο Θεός είναι αυτός που προσφέρει τη σωτηρία, η οποία νοείται άμεσα ως λύτρωση από τους εχθρούς⁴³⁷ και με την ευρύτερη έννοιά της ως απαλλαγή από κάθε κακό⁴³⁸ αλλά και ως συμφιλίωση με τον Θεό⁴³⁹. Αναφέρεται επίσης ο Θεός ως «ὁ κατάγων εἰς Ἰδοῦ πύλας καί ἀνάγων», όπως επανειλημμένα αποκαλείται στα Βιβλικά κείμενα⁴⁴⁰.

Η ευχή επιγραμματικά κάνει λόγο για την «ἐκ τοῦ μή ὄντος»⁴⁴¹ δημιουργία του κόσμου και την δημιουργία του ανθρώπου από τη γη. Ως αποτέλεσμα της αμαρτίας ο άνθρωπος με τον θάνατο επιστρέφει στη γη⁴⁴²: «ἐκ γῆς πλάσας τόν ἄνθρωπον καί εἰς γῆν δι' ἁμαρτίαν ἀποστρέψας». Στην Ευχή δεν γίνεται σαφής λόγος για την ανάσταση των νεκρών. Ο Θεός βέβαια είναι ο «διά... φιλανθρωπίαν ἀνακαλούμενος εἰς ζωὴν», όμως το κείμενο της ευχής περιορίζεται στην ικεσία για την ανάπαυση των ψυχών των κεκοιμημένων «ἐν χώρᾳ φωτός». Η χώρα φωτός υπενθυμίζει την προφητική περιγραφή του Ησαΐα για χώρα και σκία θανάτου, στην οποία έλαμψε φως με την παρουσία του Χριστού⁴⁴³.

⁴³² Πρμ. 11, 6.

⁴³³ Γεν. 2, 7. Ψαλ. 35, 10. Παρ. 14, 27.

⁴³⁴ Ιω. 11, 25.

⁴³⁵ κῶδ. Barber. 336, φ. 249r. Βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι, *Ακολουθία του Μνημοσύνου*, σελ. 73.

⁴³⁶ Ψλ. 67, 21.

⁴³⁷ Εξ. 14, 13. Α' Βασ. 2, 1 & 19, 5. Ψλ. 17, 3.

⁴³⁸ Γεν. 28, 21 & 44, 17. Κρ. 15, 18. Ψλ. 3, 3.

⁴³⁹ Β' Εσδ. 9, 8. Ψλ. 21, 2.

⁴⁴⁰ Α' Βασ. 2, 6. Σολ. 16, 13. Τωβ. 13, 2.

⁴⁴¹ πρβλ. Β' Μακ. 7, 28.

⁴⁴² Γεν. 3, 19.

⁴⁴³ Ησ. 9, 2.

Τέλος, υπάρχει και εδώ το σύνηθες αίτημα προς τον Θεό για ανάπαυση του νεκρού στους κόλπους των πατριαρχών του Ισραήλ, καθώς και «μετά πάντων τῶν ἁγίων των ἀπ' αἰῶνος σοί εὐαρεστησάντων ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν».

γ) Εὐχή ἄλλη ἐπιτάφιος καθολική⁴⁴⁴

Η ευχή εισάγεται με την φράση, «Δέσποτα ὁ Θεός τῶν πνευμάτων καί πάσης σαρκός». Είναι συχνή στην Παλαιά Διαθήκη η προσφώνηση «Δέσποτα» για τον Θεό, καθώς απαντάται σε πολλά από τα βιβλία της⁴⁴⁵, γνωστή ἤδη εἶναι και η συνέχεια της φράσης η οποία υπάρχει στο βιβλίο των *Αριθμών*⁴⁴⁶, ὅπως και στην Απόκρυφη γραμματεία⁴⁴⁷.

Ο Θεός αναφέρεται ως ο «διδούς καταστολὴν δόξης ἀντὶ πνεύματος ἀκηδίας». Η φράση ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ τον *Ησαΐα* και συγκεκριμένα απαντάται στη συνάφεια για την οποία ο Κύριος δήλωσε ὅτι «πεπλήρωται ἡ γραφὴ αὕτη»⁴⁴⁸ στο πρόσωπό Του. Εκεί, η μεσσιανική εποχή χαρακτηρίζεται σαν εποχή κατά την οποία ο Θεός θα παρηγορήσει ὅλους ὅσοι πενθούν και θα μεταβάλλει την λύπη τους σε χαρά⁴⁴⁹. Η ευχή μνημονεύει συνοπτικά την δημιουργία του ἀνθρωπίνου σώματος ἀπὸ το χῶμα και την ἀποσύνθεσή του σε αὐτό⁴⁵⁰, καθώς και την προέλευση του πνεύματος ἀπὸ τον Θεό⁴⁵¹ και την ἐπιστροφή του σε Αὐτόν, μετὰ τον θάνατο του ἀνθρώπου. Στην ευχή χρησιμοποιεῖται σαν χαρακτηρισμός του τόπου ἀνάπαυσης των ψυχών, η προφητική φράση του *Ησαΐα* για κατάσταση ἀπὸ ὅπου «ἀπέδρα ὁδύνη, λύπη καὶ στεναγμός»⁴⁵². Η ευχή κατακλείεται με δοξολογία του Τριαδικού Θεοῦ.

4. Εὐχή ἐπὶ κολύβων εἰς κοιμηθέντας⁴⁵³

Στην εἰσαγωγή της ευχής ο Θεός προσφωνεῖται με τη φράση «Δέσποτα Κύριε», ἔκφραση ἀρκετὰ προσφιλή στην Παλαιά Διαθήκη⁴⁵⁴. Βιβλική ἐπίσης εἶναι και η πεποίθηση ὅτι ο

⁴⁴⁴ κῶδ. Barber. 336, φ 249r-250r. Βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι, *Ακολουθία του Μνημοσύνου*, σελ. 73.

⁴⁴⁵ Αρ. 16, 22 & 27, 16.

⁴⁴⁶ Αρ. 16, 22.

⁴⁴⁷ *ΙΩΒΗΛΑΙΑ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 80

⁴⁴⁸ Λκ. 4, 21.

⁴⁴⁹ Ησ. 61, 2-3.

⁴⁵⁰ Γεν. 3, 19.

⁴⁵¹ Γεν. 2, 7.

⁴⁵² Ησ. 35, 10 & 51, 11.

⁴⁵³ κῶδ. Σινᾶ 973. Βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι, *Ακολουθία του Μνημοσύνου*, σελ. 74.

Θεός σώζει⁴⁵⁵ και ευεργετεί⁴⁵⁶ τον λαό του για αυτό και αποκαλείται στην ευχή, «σωτήρ καὶ εὐεργέτης ὑπάρχων». Ο συχνότατα χρησιμοποιούμενος στα Παλαιοδιαθηκικά κείμενα όρος «σκήνωμα», που δηλώνει τόπο κατοικίας, χρησιμοποιείται εδώ για να αποδώσει το ανθρώπινο σώμα ως τόπο προσωρινής κατοικίας της ψυχής, έννοια όμως με την οποία δεν απαντάται στην Παλαιά Διαθήκη και η οποία άλλωστε δεν συνάδει με την ανθρωπολογία της, όπως αυτή έχει παρουσιαστεί στο πρώτο μέρος της εργασίας.

Το πρώτο αίτημα που απευθύνεται προς τον Θεό με την ευχή αυτή «ἐπὶ κολύβων», είναι η ανάπαυση του κεκοιμημένου «ἐν κόλποις Ἀβραάμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, ἐν μερίδι τῶν ἐκλεκτῶν σου, ἐν τῇ γῇ τῶν πραέων, ἐν τῇ κληρονομίᾳ τῶν ζώντων, ἔνθα ἀπέδρα ὀδύνη λύπη καὶ στεναγμός». Στη φράση αυτή διακρίνεται η χρήση αρκετῶν Παλαιοδιαθηκικῶν όρων. Εκτός από την αναφορά στους πατριάρχες του Ισραηλιτικῶν λαοῦ, τῶν οποίων οι «κόλποι» δηλώνουν την κατάσταση της μακαριότητος κοντά στον Θεό⁴⁵⁷, η «μερίς τῶν ἐκλεκτῶν» παραπέμπει στην ψαλμική ορολογία⁴⁵⁸, καθώς και στη *Σοφία Σειράχ*⁴⁵⁹. Παλαιοδιαθηκική είναι επίσης η προέλευση τῶν εκφράσεων «γῇ τῶν πραέων»⁴⁶⁰ και κληρονομία τῶν ζώντων»⁴⁶¹ και, βέβαια, της συνήθους χρήσης στις νεκρώσιμες ευχές φράσης του *Ησαΐα*, «ἐνθα ἀπέδρα ὀδύνη λύπη καὶ στεναγμός»⁴⁶².

Το δεύτερο αίτημα που περιλαμβάνεται στην ευχή, είναι σχετικό με την πνευματική προκοπή και την παρηγορία τῶν ζώντων, που με οποιοδήποτε τρόπο συμμετείχαν στο πένθος του νεκρού. Διατυπώνεται επίσης η ικεσία προς τον Θεό, να δεχτεί του καθενός την συμμετοχή «εἰς δικαιοσύνην λογιζόμενος» αυτήν. Η έκφραση αυτή είναι συνηθισμένη στην Παλαιά Διαθήκη και δηλώνει την περίπτωση που οι ενέργειες ενός ανθρώπου επιδοκιμάζονται από τον Θεό⁴⁶³.

Η ευχή ολοκληρώνεται με την δοξολογία του Τριαδικού Θεοῦ, τον οποίο αποκαλεί Θεός «ἐλέους καὶ οἰκτρυμῶν». Το «ἔλεος» και οι «οἰκτιρμοί» αναφέρονται σε πολλά χωρία της

⁴⁵⁴ Γεν. 15, 2 & 8. Ιουδ. 5, 20. Ιων. 4, 3. Ιερ. 1, 6 & 4, 10.

⁴⁵⁵ Ψλ. 67, 21.

⁴⁵⁶ Ψλ. 12, 6 & 55, 3. Σολ. 16, 2.

⁴⁵⁷ Α΄ Μακ. 13, 17.

⁴⁵⁸ Ψλ. 15, 5 & 72, 26 & 118, 57.

⁴⁵⁹ Σειρ. 24, 12 & 26, 3.

⁴⁶⁰ Ψλ. 36, 11.

⁴⁶¹ Ψλ. 141, 6.

⁴⁶² Ησ. 35, 10 & 51, 11.

⁴⁶³ Γεν. 15, 6. Ψαλ. 105, 31. Α΄ Μακ. 2, 52.

Παλαιάς Διαθήκης σαν ιδιότητες του Θεού και συχνά⁴⁶⁴, οι δύο αυτοί συνώνυμοι όροι παρατίθενται μαζί.

5. Ευχή συγχωρητική Συμεών Θεσσαλονίκης.

Στα λειτουργικά συγγράμματα του Συμεών Θεσσαλονίκης (+1429) που εξέδωσε ο Ι. Φουντούλης, περιλαμβάνεται και μία ευχή «εις τεθνεώτα δεδεμένον ἄλυτον»⁴⁶⁵, η οποία, όπως συμβαίνει με όλες τις υπέρ των κεκοιμημένων ευχές, εντάσσεται στα πλαίσια κάποιας ακολουθίας. Στην προκειμένη, ειδική οπωσδήποτε, περίπτωση προβλέπεται η ακολουθία του Αγιασμού επάνω στον τάφο και στην συνέχεια η τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Ακολουθώντας, «μετά δέ τήν λειτουργίαν ἐξέρχονται οἱ ἱερεῖς εἰς τόν τάφον καί ποιήσαντες εὐλογητόν, τρισάγιον, ὁ Ν' καί ψάλλεται ὁ κανὼν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης εἰς ψυχορραγοῦντα. Εἴτα ἀναγινώσκεται ἡ εὐχή παρὰ τοῦ α' τῶν ἱερέων»⁴⁶⁶.

Συμεὼν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, εὐχή συγχωρητική ὑπέρ τινων ἀδελφῶν μετὰ θάνατον ὑπ' ἀφορισμὸν εὐρεθέντων.

Η ευχή απευθύνεται προς τον Ιησού Χριστό, όπως προκύπτει από την εισαγωγική φράση «Ὁ ἀγαθὸς καὶ ἐλεήμων Θεός, ὁ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐλεήμονος Πατρὸς συναΐδιος Λόγος». Ο Χριστός προσφωνείται «ἀγαθός» και «ἐλεήμων», με όρους δηλαδή που αποδίδονται στον Θεό από την Παλαιά Διαθήκη⁴⁶⁷. Στην ίδια φράση περιέχονται συνοπτικά, η δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας ότι ο Λόγος, το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, είναι αυτός που φανερώνεται στην αφήγηση της *Γένεσης* να δημιουργεί τον κόσμο, καθώς και μία σύντομη περίληψη της αφήγησης αυτής για τη δημιουργία, την πτώση και την εμφάνιση του θανάτου. Η διατύπωση: «... ὁ τὴν ἡμετέραν κατ' εἰκόνα σὴν καὶ ὁμοίωσιν δημιουργήσας φύσιν καὶ παράδεισον ἡμῖν ἐτοιμάσας καὶ ἀθανασίαν ἐπαγγειλάμενος, παρακούσαντας δὲ ἡμᾶς τῆς ζωηρᾶς ἐντολῆς σου θανάτῳ δικαίως κατακρίνας...», εκτός των γνωστών από την Παλαιά Διαθήκη στοιχείων⁴⁶⁸, παραπέμπει και στην απόκρυφη *Διήγηση και πολιτεία Ἀδάμ*

⁴⁶⁴ Εξ. 34, 6. Νε. 9, 17. Σειρ. 2, 11. Ιλ. 2, 13. Ψλ. 24, 6 & 50, 3 & 68, 17 & 85, 15 & 102, 8 & 110, 4 & 111, 4.

⁴⁶⁵ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Τα Λειτουργικά Συγγράμματα*, σελ. 61.

⁴⁶⁶ όπ. π.

⁴⁶⁷ Ψλ. 117, 1 & 135, 1. Ησ. 63, 7. Θρ. 3, 25.

⁴⁶⁸ Γεν. 1, 26 & 2, 8 & 3, 19.

καί *Εὔας*, όπου η υπόσχεση του Θεού για ανάσταση και αθανασία δίδεται απευθείας στους πρωτόπλαστους⁴⁶⁹.

Στη συνέχεια, αφού εξαιρείται η σημασία της ενανθρωπήσεως του Κυρίου, τονίζεται ότι μέσω αυτής, «τὴν κληρονομίαν τῶν αἰώνιων ἐλπίζομεν ἀγαθῶν». Ἐχει ἤδη αναφερθεῖ ὅτι ὁ ὅρος «κληρονομία» εἶναι λέξη με έντονη σημασιολογικό περιεχόμενο στην Παλαιά Διαθήκη, όπου με τὸν ὅρο αὐτό δηλώνεται αφενός τὸ ὅτι ὁ λαός του Ἰσραὴλ ἀνήκει στὸν Θεό⁴⁷⁰ καὶ αφετέρου, τὸ σύνολο τῶν υποσχέσεων τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, εἴτε αὐτές ἀφοροῦν ἐγκόσμια ἀγαθὰ⁴⁷¹ εἴτε πνευματικά⁴⁷², ὅπως συμβαίνει με τὴν συγκεκριμένη ἀναφορά τῆς ευχής. Ἀντίστοιχο εἶναι καὶ τὸ νόημα τῆς ἐκφρασης «κλῆρος τῆς αἰωνίου ζωῆς», που ἀπαντᾶται στὸ βιβλίο τοῦ *Ενώχ*⁴⁷³.

Ὁ Χριστός, ἀφού με τὴ σάρκωσή του προσέλαβε ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ σῶμα, εἶναι ὁ «κατελθὼν εἰς τὸν Ἄδην καὶ τὰς κατεχομένας ἐκεῖσε ἐλευθέρας ἀπεργασάμενος ψυχάς». Τὸ κείμενο παραπέμπει ἐδῶ στὶς ἀφηγήσεις τῶν ἀπόκρυφων Εὐαγγελίων γιὰ τὴν κάθοδο τοῦ Κυρίου στὸν Ἄδη⁴⁷⁴, ὅπως ἐπίσης καὶ τὶς προφητικές ρήσεις⁴⁷⁵ γιὰ σωτηρία ἀπὸ αὐτόν. Παράλληλα σχετίζεται καὶ με τὶς ἀναφορές τῶν Ἀποκρύφων κειμένων⁴⁷⁶, γιὰ κατάσταση δεσμῶν καὶ αἰχμαλωσίας στὸν τόπο αὐτὸ τῶν νεκρῶν.

Μετά τὴν μακροσκελὴ αὐτὴ καὶ περιεκτικότατη θεολογικὰ ἐπὶ κλήση τοῦ Χριστοῦ, τὸ κείμενο τῆς ευχής εἰσέρχεται στὸ θέμα τῆς συγχώρησης τοῦ νεκροῦ που βρέθηκε κατὰ τὴν ἐκταφὴ τοῦ ἀδιάλυτος. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι: «ἀποδείκνυται ὑπὸ δεσμόν εἶναι καὶ βάρος καὶ κεχωρισμένος τῆς Ἐκκλησίας σου. Ἀδιάλυτος γάρ ὁράται καὶ ἡ γῆ αὐτόν οὐκ ἐδέξατο, οὐδέ εἰς τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τὸ σῶμα αὐτοῦ διελύθη, μένει δέ οὕτω τῇ κτίσει σου ἀκοινώνητος». Τὴν φυσιολογικὴ διάλυση τῶν σωμάτων μετὰ τὸ θάνατο στα «τέσσαρα στοιχεῖα ἐξ ὧν συνῆλθον»⁴⁷⁷, σχολιάζει ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται καὶ στὴν περίπτωση τῆς μη ἀποσύνθεσης τοῦ νεκροῦ. Στὴν Παλαιά Διαθήκη δὲν ἀπαντᾶται ἡ ἀποψη ὅτι ἀν ἓνα σῶμα δὲν διαλυθεῖ κατὰ τὴν ταφὴ του, αὐτὸ φανερώνει ὅτι βαρύνεται ἀπὸ κάποια ξεχωριστὴ ἀμαρτία. Καταγράφεται βέβαια στὴν ἀφήγηση τῆς *Γένεσης*, ἐκεῖ ὅπου

⁴⁶⁹ ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΑΔΑΜ ΚΑΙ ΕΥΑΣ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τ. Β', σελ. 173 & 178.

⁴⁷⁰ Β' Μακ. 2, 4. Ψλ. 46, 5 & 93, 14 & 105, 40. Ἰλ. 2, 17. κ. α.

⁴⁷¹ Ἀρ. 34, 2. Β' Παρ. 6, 27. Σειρ. 46, 8. Ψλ. 134, 12 & 135, 21.

⁴⁷² Σειρ. 24, 23. Ψλ. 27, 9 & 60, 6.

⁴⁷³ ΕΝΩΧ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 311.

⁴⁷⁴ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΝΙΚΟΛΗΜΟΥ, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα* Α', σελ. 220-21 & ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα* Α', σελ. 254-5.

⁴⁷⁵ Ησ. 9, 2 & 26, 19 & 49, 9. Σολ. 10, 14. Ψλ. 85, 13 & 106, 14-6.

⁴⁷⁶ ΕΝΩΧ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τ. Α', σελ. 303 & 373 & 380.

⁴⁷⁷ Ρ.Γ. 36, 675 Β - 676 Α.

υπεισέρχεται ο θάνατός ως τιμωρία για την παρακοή, ο λόγος του Θεού προς τον Αδάμ: «... ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης, ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση»⁴⁷⁸. Είναι προφανές πως αυτή η έκφραση είναι που καθιερώνει ως την φυσική κατάσταση, στην οποία θα πρέπει να περιέλθει το ανθρώπινο σώμα μετά το θάνατο, την διάλυσή του μέσα στη γη από την οποία και προήλθε. Την αντίληψη αυτή εκφράζουν και άλλα Παλαιοδιαθηκικά χωρία, όπως η προσευχή του Τωβίτ, στο ομώνυμο βιβλίο, κατά την οποία ζητά από τον Θεό, «ἐπίταξον ἀναλαβεῖν τὸ πνεῦμά μου, ὅπως ἀπολυθῶ καὶ γένωμαι γῆ»⁴⁷⁹ και η *Σοφία Σειράχ*, με τη φράση: «Κύριος ἔκτισεν ἐκ γῆς ἄνθρωπον καὶ πάλιν ἀπέστρεψεν αὐτὸν εἰς αὐτήν»⁴⁸⁰.

Το γεγονός ότι οι Εβραίοι ως λαός ήρθαν από την αρχή σχεδόν της ιστορίας τους σε επαφή με τον Αιγυπτιακό πολιτισμό, στον οποίο η αποφυγή της διάλυσης του νεκρού σώματος για θρησκευτικούς λόγους ήταν διαδεδομένη, δεν φαίνεται να έχει επηρεάσει την Εβραϊκή αντίληψη για την επιστροφή του νεκρού στη γη. Είναι χαρακτηριστική η επιθυμία του Ιούδα όπως αναφέρεται στο απόκρυφο έργο *Διαθήκαι τῶν XII Πατριαρχῶν*, όπου ζητάει από τα παιδιά του να μην ταριχεύσουν το νεκρό σώμα του: «Μηδεὶς μὲ ἐνταφιάσῃ πολυτελεῖ ἐσθῆτι, ἢ τὴν κοιλίαν μου ἀναρῆξαι», είναι η εντολή του, γιατί έχει υπόψη του τις ταφικές συνήθειες των Αιγυπτίων.

Στην συγχωρητική του ευχή ο Συμεών Θεσσαλονίκης πάντως, δέχεται την καθιερωμένη στην εποχή του άποψη⁴⁸¹ ότι η εύρεση σώματος αδιάλυτου κατά την εκταφή, δηλώνει πως ο νεκρός βαρύνεται είτε από κάποιο σοβαρό αμάρτημα, είτε από παρακοή σε «ἀπόφασίν τινα» αρχιερέα ή ιερέα. Δεόμενος για τη συγχώρηση του κεκοιμημένου, χρησιμοποιεί τις βιβλικές περιγραφές που αποδίδουν την φοβερή κατάσταση του Άδη, ως τόπου κατοικίας των αμαρτωλών. Βέβαια στην Παλαιά Διαθήκη ο Άδης είναι ο τόπος όπου όλες οι ψυχές των ανθρώπων οδηγούνται χωρίς καμία εξαίρεση⁴⁸², όμως υπάρχουν και εκφράσεις που δείχνουν ότι ο Άδης είναι ο τόπος των αμαρτωλών⁴⁸³. Για το λόγο αυτό καθώς στην ευχή θεωρείται δεδομένο ότι η ψυχή του νεκρού που δεν διαλύθηκε βρίσκεται στο χώρο αυτό των βασάνων, απευθύνεται στον Θεό με το αίτημα: «ἐξάγαγε ἐκ φυλακῆς αἰωνίου καὶ τῶν ἐν Ἄδου δεσμῶν ἀπόλυσον... τὴν δὲ ψυχὴν τούτου τοῦ Ἄδου ἐξαγαγὼν τῆς σῆς μετάδος ἀνέσεως καὶ μετὰ τῶν δικαίων κατατάξας πνευμάτων, τῆς τῶν σωζομένων μερίδος ἀξιώσον».

⁴⁷⁸ Γεν. 3, 19.

⁴⁷⁹ Τωβ. 3, 6.

⁴⁸⁰ Σειρ. 17, 1.

⁴⁸¹ Βλ. ΠΗΔΑΛΙΟΝ, ερμηνευτικά σχόλια στον Ζ' Κανόνα του αγίου Γρηγορίου Νύσσης, σελ. 661.

⁴⁸² Γεν. 37, 34 & 42, 38. Τωβ. 3, 10. Ψλ. 6, 6.

⁴⁸³ Ψλ. 9, 18 & 48, 15. Πρμ. 5, 5.

Ο Συμεών πλαισιώνει το αίτημά του για τη διάλυση του νεκρού με αναφορά στο περιστατικό που καταγράφεται στο *Δ΄ Βασιλειών* για την ανάσταση του νεκρού Ισραηλίτη, κατά την επαφή του με τα οστά του Προφήτη Ελισαίου⁴⁸⁴. Στη συνέχεια, η ευχή αναφέρεται και πάλι στην κατάσταση του Άδη επικαλούμενη την εκεί σωτήρια κάθοδο του Κυρίου, κατά την οποία, «πολλά τε σώματα τῶν προκεκοιμημένων ἐξαναστήσας, τὰς ψυχὰς αὐτῶν τοῦ Ἰδοῦ ρυσάμενος...», επαναλαμβάνοντας την παράκληση να λυτρωθεί και η ψυχή του συγκεκριμένου νεκρού από αυτόν: «Αὐτός φιλάνθρωπε δέσποτα, καί τήν ψυχὴν τοῦ προκεκοιμημένου ἀδελφοῦ ἡμῶν τῆς τυραννίδος τοῦ Ἰδοῦ καί πάσης θλίψεως καὶ κολάσεως ἐλευθέρωσον, τό σῶμα δέ αὐτοῦ, ὡς καί τα τῶν ἄλλων εὐσεβῶν, διαλυθῆναι εὐδόκησον». Είναι σαφές ότι το κείμενο θεωρεί ως δεδομένη την κυριαρχία των δυνάμεων του Άδη πάνω στην ψυχή του διαλυθέντος νεκρού, ο οποίος φαίνεται ότι είναι καταδικασμένος ήδη στα βάσανα της κόλασης.

Μετά τα επανειλημμένα αιτήματα της ευχής για συγχώρεση των αμαρτιών του κεκοιμημένου, γίνεται λόγος για την κατάταξη της ψυχής του «ἐν τόποις φωτός⁴⁸⁵, ἐν τόποις εἰρήνης⁴⁸⁶, ἐν τόποις ἀγαλλιάσεως, ὅπου τὰ πνεύματα εὐφραίνόμενα⁴⁸⁷ ἐπαναπαύονται τῶν δικαίων⁴⁸⁸ σου», με την χρησιμοποιούμενη εδώ ορολογία να είναι η παραδεδομένη από την Παλαιά Διαθήκη.

Τέλος η ευχή αναφέρεται στην ανάσταση των σωμάτων στα ἔσχατα και κατακλείεται με την επίκληση της Θεοτόκου, των αγίων αγγέλων και πάντων των αγίων, καθώς και την δοξολογία του Τριαδικού Θεού.

6. Οι νεκρώσιμες ευχές στην ακολουθία της Γονυκλισίας, κατά την Κυριακή της Πεντηκοστής.

Το λειτουργικό περιεχόμενο των λατρευτικών συνάξεων κατά το τριήμερο της εορτής της Πεντηκοστής, περιλαμβάνει στοιχεία νεκρώσιμων ακολουθιών. Εκτός από τον σαφώς νεκρώσιμο χαρακτήρα του Ψυχოსάββατου, που είναι ενταγμένο στο εορτολόγιο της

⁴⁸⁴ Δ΄ Βασ. 13, 21.

⁴⁸⁵ Ψλ. 26, 1.

⁴⁸⁶ Ψλ. 75, 3.

⁴⁸⁷ Ψλ. 86, 7.

⁴⁸⁸ Δν. 3, 63.

Εκκλησίας σαν ημέρα μνήμης όλων των νεκρών, η ακολουθία της Γονυκλισίας κατά τον εσπερινό της Πεντηκοστής, έχει δύο ευχές υπέρ των νεκρών⁴⁸⁹. Πρόκειται για τις δύο πρώτες ευχές της τρίτης γονυκλισίας⁴⁹⁰.

Η πρώτη από τις δύο αυτές ευχές απευθύνεται στον Χριστό, τον οποίο προσφωνεί «ἀενάως βρύουσα ζωτική καί φωτιστική πηγή», παραπέμποντας στο ψαλμικό «ὅτι παρὰ σοὶ πηγή ζωῆς, ἐν τῷ φωτί σου ὀψόμεθα φῶς»⁴⁹¹, αλλά και άλλες, παραπλήσιες Παλαιδιαθηκικές φράσεις⁴⁹².

Το κείμενο της ευχής αναφέρεται αρχικά στην υπό του Κυρίου εκπλήρωση της οικονομίας διὰ «τὴν τῶν βροτῶν σωτηρίαν». Ο Χριστός με τον δικό του θάνατο και την ανάστασή του, είναι ο «θανάτου δεσμούς ἀλύτους, καὶ κλεῖθρα ἄδου διαρρήξας, πονηρῶν δέ πνευμάτων πλήθη καταπατήσας». Η διατύπωση αυτή σχετίζεται προφανώς με τον ψαλμικό στίχο, ο οποίος προφητικά αναφέρει ότι: «ἐξήγαγεν αὐτοὺς ἐκ σκότους καὶ σκιᾶς θανάτου καὶ τοὺς δεσμοὺς αὐτῶν διέρρηξεν»⁴⁹³. Ο Ἄδης είναι τόπος από τον οποίο δεν είναι πιθανόν να ξεφύγει κανείς⁴⁹⁴, οπότε παρουσιάζεται σαν κλειδωμένος⁴⁹⁵. Οι κλειδαριές του Ἄδη που έσπασαν με την παρουσία του Κυρίου εκεί, είναι μια εικόνα παρμένη από το απόκρυφο *Ευαγγέλιο του Νικοδήμου*, που αναφέρει: «Λέει, έπειτα ο Ἄδης στους δαίμονές του: “Ασφαλίστε καλά και δυνατά τις χάλκινες πύλες και τις σιδερένιες μπάρες και παραφυλάτε ὀρθιοι από όλες τις μεριές”... Και ήρθε πάλι η φωνή που έλεγε: “Ανοίξτε τις πύλες”... με τα λόγια αυτά οι χάλκινες πύλες συντρίφτηκαν και οι σιδερένιες μπάρες έσπασαν σε χίλια κομμάτια και οι αιχμαλωτισμένοι νεκροί ελευθερώθηκαν από τα δεσμά τους»⁴⁹⁶. Ο Χριστός κατά την κάθοδό του στον Ἄδη αιχμαλώτισε τον διάβολο⁴⁹⁷, για το λόγο αυτό η ευχή αναφέρεται στη νίκη του κατά των πονηρῶν πνευμάτων.

Ο ὅρος «πονηρόν», εισάγεται στην Παλαιά Διαθήκη στο βιβλίο της *Γένεσης*⁴⁹⁸ και εκεί έχει γενικά την σημασία του κακού. Απαντάται σε μεγάλο αριθμό χωριών της Παλαιάς Διαθήκης και φανερώνει κυρίως αμαρτία και παράβαση του θελήματος του Θεού⁴⁹⁹, αλλά και

⁴⁸⁹ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας Δ΄*, σελ. 16.

⁴⁹⁰ *Ευχολόγιον το Μέγα*, Εκδοτικός οίκος Αστήρ Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, χ.χ. σελ. 375-8.

⁴⁹¹ Ψλ. 35, 10.

⁴⁹² Ιερ. 2, 13 & 17, 13. Ιλ. 4, 18.

⁴⁹³ Ψλ. 106, 14.

⁴⁹⁴ Ιώβ 10, 21.

⁴⁹⁵ *ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΕΣΔΡΑ*, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Β΄, σελ. 234.

⁴⁹⁶ *ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΗΜΟΥ*, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Α΄*, σελ. 217-218.

⁴⁹⁷ ὁπ. π., σελ. 219.

⁴⁹⁸ Γεν. 2, 17.

⁴⁹⁹ Γεν. 39, 9. Αρ. 24, 13. Δτ. 4, 25. Κρ. 2, 11. Α΄ Μακ. 1, 15. Ψλ. 50, 6.

κακόβουλη ενέργεια στις μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις⁵⁰⁰. Με τις έννοιες αυτές χρησιμοποιείται και ως προσδιορισμός πνευμάτων που έχουν αποστασιοποιηθεί από το θέλημα του Θεού και ενεργούν με κακία⁵⁰¹. Στο απόκρυφο βιβλίο του *Ενώχ* γίνεται λόγος για τις τιμωρίες των πεπτωκότων αυτών αγγέλων, τους οποίους: «ἐν τοῖς δεσμοῖς τῆς γῆς ἐρρέθη δῆσαι»⁵⁰². Στο ίδιο έργο, περιγράφεται ένας φοβερός τόπος και διευκρινίζεται ότι: «Οὗτος ὁ τόπος δεσμωτήριον ἀγγέλων, ὧδε συνσχεθήσονται μέχρι αἰῶνος εἰς τὸν αἰῶνα»⁵⁰³.

Στη συνέχεια της ευχής, επισημαίνεται ότι ο Χριστός προσέφερε τον ίδιο του τον εαυτό «ἄμωμον ὑπὲρ ἡμῶν ἱερεῖον». Η ιδιότητα του «ἁμώμου», του άνευ ελαττώματος δηλαδή, είναι βασική προϋπόθεση, κατά τις διατάξεις της Παλαιάς Διαθήκης⁵⁰⁴, όσον αφορά τα προσφερόμενα σε θυσία ζώα. Το σώμα του Κυρίου είναι ἁμωμο, σύμφωνα με την ευχή, ως «πάσης ἁμαρτίας ἄψανστών τε καὶ ἄβατον».

Στη ροή του κειμένου της ευχής, επαναλαμβάνεται η εικόνα της καθόδου στον Άδη. Ο Χριστός είναι: «ὁ εἰς ἄδου καταβάς, καὶ μοχλοὺς αἰωνίους συντρίψας, καὶ τοῖς κάτω καθημένοις ἄνοδον ὑποδείξας τὸν δὲ ἀρχέκακον καὶ βύθιον δράκοντα θεοσόφο δελεάσματος ἀγκιστρεύσας, καὶ σειραῖς ζόφου δεσμεύσας ἐν ταρτάρῳ, καὶ πυρὶ ἀσβέστῳ, καὶ σκότῳ ἐξωτέρῳ». Αν και η ευχή εδώ στηρίζεται άμεσα στα Απόκρυφα Ευαγγέλια του *Νικοδήμου*⁵⁰⁵ και του *Βαρθολομαίου*⁵⁰⁶, η χρήση Παλαιοδιαθηκικών εκφράσεων είναι ευδιάκριτη. Άλλωστε και τα δύο προαναφερθέντα Απόκρυφα έργα, ενσωματώνουν στις αφηγήσεις τους πλήθος προφητικών και άλλων χωρίων της Παλαιάς Διαθήκης. Έτσι, χρησιμοποιείται εδώ ο ψαλμικός στίχος: «ἐξομολογησάσθωσαν τῷ Κυρίῳ... ὅτι συνέτριψε πύλας χαλκᾶς καὶ μοχλοὺς σιδηροῦς συνέθλασεν»⁵⁰⁷, για να φανεί πιο παραστατικά, με την περιγραφή της οχύρωσης, η δύναμη του Άδη, που όμως κατατροπώθηκε από τον Κύριο.

Η έννοια της κατάβασης στον τόπο του Άδη, («καταβάς», «κάτω καθημένοις»), εκφράζει την Βιβλική παράδοση ότι ο Άδης είναι τόπος «κατώτατος»⁵⁰⁸, οπότε η ανάσταση δηλώνεται με ορολογία ανόδου: «καὶ τοῖς κάτω καθημένοις ἄνοδον ὑποδείξας». Στην Παλαιά Διαθήκη συχνά ο θάνατος αναφέρεται ως «κατέβασμα» στον Άδη⁵⁰⁹, ο οποίος μάλιστα

⁵⁰⁰ Γεν. 37, 2. Β' Βασ. 11, 25. Ιδθ. 8, 8. Α' Μακ. 1, 15.

⁵⁰¹ Τωβ. 3, 8. Ψλ. 77, 49.

⁵⁰² ΕΝΩΧ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τόμος Α' σελ 292.

⁵⁰³ όπ. π., σελ. 301.

⁵⁰⁴ Λευ. 1, 3 & 3, 1 & 4, 3 & 5, 15 & 12, 6 & 14, 10 & 22, 21.

⁵⁰⁵ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Α'*, σελ. 217-218.

⁵⁰⁶ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Α'*, σελ. 254-5.

⁵⁰⁷ Ψλ. 106, 15-6.

⁵⁰⁸ Ψλ. 85, 13.

⁵⁰⁹ Γεν. 37, 34-5 & 42, 38. Λευτ. 16, 33. Τωβ. 3, 10 & 6, 15. Ψλ. 27, 1 & 30, 18 & 54, 16. Ιεζ. 26, 20.

φαίνεται να διαθέτει και κάποια διαβάθμιση στο βάθος του, αφού γίνεται λόγος για «κατώτατα»⁵¹⁰ μέρη του. Ο Θεός πάντως, είναι εκείνος που «θανατοῖ καὶ ζωογονεῖ, κατάγει εἰς ἄδου καὶ ἀνάγει»⁵¹¹ και ὁ «ὕψων ἐκ τῶν πυλῶν τοῦ θανάτου»⁵¹².

Η ευχή αναφέρει τον διάβολο ως: «ἀρχέκακον καὶ βύθιον δράκοντα». Σαν δράκοντα περιγράφεται ο διάβολος στο *Ευαγγέλιο του Βαρθολομαίου*⁵¹³. Στις *Πράξεις Θωμά*⁵¹⁴ επίσης, αναφέρεται ένας τρομερός δράκοντα, που αυτοσυστήνεται ως γιός του Διαβόλου, τον οποίο ο Απόστολος εξοντώνει. Παρομοιώσεις των δυνάμεων του κακού με μορφή θηρίων απαντώνται⁵¹⁵, αν και ελάχιστες, στην Παλαιά Διαθήκη⁵¹⁶ και στα Παλαιοδιαθηκικά Απόκρυφα⁵¹⁷.

Η περιγραφή της καταδίκης του διαβόλου, ολοκληρώνεται με την παράθεση χαρακτηριστικών στοιχείων του «τόπου» της τιμωρίας του: «σειραῖς ζόφου δεσμεύσας ἐν ταρτάρῳ, καὶ πυρί ἄσβέστῳ, καὶ σκότῳ ἐξωτέρῳ». Η βιβλική γλώσσα χρησιμοποιεί δυσάρεστες εγκόσμιες παραστάσεις για να υποδηλώσει την κατάσταση στον Ἄδη⁵¹⁸, τα Απόκρυφα ὁμως παραδίδουν περισσότερο τρομακτικές εικόνες⁵¹⁹ και το ίδιο γίνεται και στο κείμενο της ευχής. Εδώ πάντως η φράση απηχεί και τον στίχο της *Β' Πέτρου*, όπου υπάρχει η διατύπωση «ταρταρώσας παρέδωκεν»⁵²⁰, η οποία απαντάται για μοναδική φορά στην Αγία Γραφή, προερχόμενη από τον Ελληνιστικό χώρο⁵²¹, όπου ο Τάρταρος είναι για τους Έλληνες, ὅ,τι ο Ἄδης για τους Εβραίους.

Ακολουθῶς, στο κείμενο της ευχής ο Χριστός αναφέρεται ως «ἡ μεγαλῶνυμος σοφία τοῦ Πατρός». Οι Πατέρες της Εκκλησίας δέχονται ὅτι η Σοφία του Θεού, για την οποία γίνεται ιδιαίτερος λόγος στην Παλαιά Διαθήκη⁵²², είναι ο Χριστός το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, ἄλλωστε, ἔτσι τον ονομάζει και ο Απόστολος Παῦλος⁵²³. Γράφει χαρακτηριστικά ο Μέγας Αθανάσιος, ὅτι: «Σοφίαν αὐτόν καὶ δημιουργόν τῶν κτισμάτων γινώσκουσι»⁵²⁴. Στην Ευχή ο Χριστός ονομάζεται και «ἥλιος δικαιοσύνης», ονομασία προερχόμενη από τον

⁵¹⁰ Θρ. 3, 55.

⁵¹¹ Α' Βασ. 2, 6. Τωβ. 13, 2.

⁵¹² Ψλ. 9, 14.

⁵¹³ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα* Α', σελ. 261.

⁵¹⁴ ΠΡΑΞΕΙΣ ΘΩΜΑ, ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα* Β', σελ. 258-261.

⁵¹⁵ ΛΕΞΙΚΟ ΒΙΒΛΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ, λήμμα «Θηρία – Θηρίον» σ.492- 4.

⁵¹⁶ Ψλ. 73, 13-4. Ιώβ, 7, 12. Ησ. 27, 1. Δν. 7, 2-8.

⁵¹⁷ ΕΝΩΧ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α' σελ. 323.

⁵¹⁸ Ψλ. 17, 5-6 & 48, 20 & 142, 3. Ιώβ 3, 5 & 10, 20-22.

⁵¹⁹ ΕΝΩΧ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α' σελ. 292, 302-3, 316, 319-20, 373, 380.

⁵²⁰ Β' Πε. 2, 4.

⁵²¹ ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π, *Υπόμνημα εις τας Επιστολάς της Καινής Διαθήκης*, τ. Γ', σελ. 408.

⁵²² Πρμ. 3, 19. Σολ. 9, 2 & 9.

⁵²³ Α' Κορ. 1, 24 & 30.

⁵²⁴ Ρ.Γ. τ. 26, 248 Β.

Προφήτη Μαλαχία που γράφει: «καὶ ἀνατελεῖ ὑμῖν... ἥλιος δικαιοσύνης»⁵²⁵. Οι Παλαιδιαθηκικές παραθέσεις στην ευχή είναι αρκετές. Ο Κύριος αναφέρεται ότι κρατά «τὰ πέρατα τῆς γῆς», κατά την ψαλμική έκφραση⁵²⁶ και προσφωνείται ως «Δέσποτας»⁵²⁷ και «Παντοκράτωρ»⁵²⁸, με ὀρους δηλαδή που αποδίδονται επανειλημμένα στον Θεό από τα βιβλικά κείμενα. Χρησιμοποιείται επίσης η διατύπωση «Θεὸ πατέρων καὶ Κύριε τοῦ ἐλέους», γνωστή από τη *Σοφία Σολομώντος*⁵²⁹, καθώς και η φράση «ὁ κατάγων εἰς ἄδου καὶ ἀνάγων», που απαντά στο *Α΄ Βασιλειών*⁵³⁰ και στο βιβλίο του *Τωβίτ*⁵³¹.

Ο Χριστός είναι ακόμη: «ὁ τοὺς θανάτου κέντρῳ πληγέντας ἀναστάσεως ἐλπίσι ζωογονῶν». Το «κεντρί» του θανάτου είναι μια προφητική Παλαιδιαθηκική παρομοίωση, που δηλώνει την οδύνη του θανάτου από την οποία θα λυτρώσει τον κόσμο η ἀνάσταση του Κυρίου: «ἐκ χειρὸς ἄδου ῥύσομαι καὶ ἐκ θανάτου λυτρώσομαι αὐτούς, ποῦ ἡ δίκη σου, θάνατε; ποῦ τὸ κέντρον σου, ἄδη;»⁵³². Την προφητεία αὐτή αναφέρει και ο Απόστολος Παῦλος στην *Α΄ προς Κορινθίους* Επιστολή του⁵³³.

Στη συνέχεια, παρατίθεται η ψαλμική ἐπὶ κλήση «ὁ Θεός, ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ἡ ἐλπίς πάντων τῶν περάτων τῆς γῆς καὶ τῶν ἐν θαλάσῃ μακράν»⁵³⁴ και ἀπευθύνεται προς τον Χριστό ικεσία «ὅπερ τῶν κατεχομένων ἐν ἄδῃ». Αἶτημα της ευχής είναι η ἀνάπαυση των ψυχῶν των κεκοιμημένων «ἐν τόπῳ φωτεινῷ, ἐν τόπῳ χλοερῷ, ἐν τόπῳ ἀναψύξεως, ἔνθα ἀπέδρα πᾶσα ὀδύνη, λύπη, και στεναγμός». Η φράση ἐκτός ἀπὸ την παράθεση του στίχου του *Ησαΐα*⁵³⁵, χρησιμοποιεῖ τους γνωστούς και ἀπὸ ἄλλες νεκρώσιμες ευχές επιθετικούς προσδιορισμούς του τόπου ἀνάπαυσης των νεκρῶν οἱ ὁποῖες, ὅπως ἔχει ἤδη παρουσιαστῇ⁵³⁶, προέρχονται ἀπὸ βιβλικές αναφορές. Ὑπάρχει ἀκόμη στο κείμενο ἀναφορά σε «σκηναῖς Δικαίων», προερχόμενη ἀπὸ ψαλμικό στίχο⁵³⁷, καθώς και η φράση: «ὅτι οὐχ οἱ νεκροὶ αἰνέσουσί σε, Κύριε, οὐδέ οἱ ἐν τῷ ἄδῃ ἐξομολόγησιν παρρησιάζονται προσφέρειν σοί, ἀλλ' ἡμεῖς οἱ

⁵²⁵ Μαλ. 4, 2.

⁵²⁶ Ψλ. 94, 4.

⁵²⁷ Γεν. 15, 2. Β΄ Μακ. 15, 22. Γ΄ Μακ. 2, 2. Σολ. 11, 26. Σειρ. 23, 1. Ιω. 4, 3. Ιερ. 1, 6.

⁵²⁸ Β΄ Βασ. 5, 10. Α΄ Παρ. 11, 9. Ιδθ. 4, 13

⁵²⁹ Σολ. 9, 1.

⁵³⁰ Α΄ Βασ. 2, 6.

⁵³¹ Τωβ. 13, 2.

⁵³² Ωσ. 13, 14.

⁵³³ Α΄ Κορ. 15, 55.

⁵³⁴ Ψλ. 64, 6.

⁵³⁵ Ησ. 35, 10 & 51, 11.

⁵³⁶ Παρούσα Εργασία, σελ. 61 & 63.

⁵³⁷ Ψλ. 117, 15.

ζῶντες εὐλογοῦμεν σε», η οποία προέρχεται σχεδόν αυτούσια από τον 113^ο Ψαλμό⁵³⁸, αλλά στηρίζεται και σε άλλα Παλαιοδιαθηκικά χωρία⁵³⁹.

Η ευχή δεν έχει κάποια δοξολογική κατακλείδα, ίσως επειδή ακολουθεί ευθύς αμέσως και άλλη. Στο *Μέγα Ευχολόγιο* υπάρχει η ένδειξη: «Ἐπισυνάπτει καὶ ταύτην» και ακολουθεί η δεύτερη ευχή της τρίτης γονυκλισίας.

Και η ευχή αυτή απευθύνεται στον Χριστό. Εισάγεται με την φράση: «Ὁ Θεός ὁ μέγας καὶ αἰώνιος, ὁ ἅγιος», προσφώνηση γνωστή από τον προφήτη Ησαΐα⁵⁴⁰, αλλά και συνηθισμένη γενικά στην Παλαιά Διαθήκη, όπου ο Θεός αποκαλείται «Ὁ Θεός ὁ μέγας»⁵⁴¹, και ο Αβραάμ ομολογεί ότι «τὸ ὄνομα Κυρίου, Θεὸς αἰώνιος»⁵⁴². Το «ἅγιος» επίσης είναι η κατεξοχήν Βιβλική⁵⁴³ ἐπίκληση του Θεού. Στη συνέχεια ζητείται η χάρη από τον Θεό, να του προσφέρεται δοξολογία μετά: «συντετριμμένης καρδιάς». Η συντριβή της καρδιάς, ως απαραίτητη προϋπόθεση για ειλικρινή μετάνοια και προσευχή, απαντάται στους Ψαλμούς⁵⁴⁴, ο Ησαΐας διαβεβαιώνει πως ο Κύριος είναι ο: «διδόνς ζωὴν τοῖς συντετριμμένοις τὴν καρδίαν»⁵⁴⁵ και στην προσευχή του ο Αζαρίας αναφέρει ότι: «ἐν ψυχῇ συντετριμμένη καὶ πνεύματι ταπεινώσεως προσδεχθείμεν»⁵⁴⁶.

Στη συνέχεια του κειμένου διατυπώνεται το αίτημα: «καὶ ἐνδυσάμενοι τὰ ὅπλα τοῦ φωτός, ἀνεπιβουλεύτως διατελέσωμεν ἀπὸ πάσης ἐπιτηρείας τοῦ πονηροῦ». Με «ὄπλο» παρομοιάζει το βιβλίο της *Σόφιας Σολομώντος* την προσφορά λατρείας προς τον Θεό, εκ μέρους του ανθρώπου: «ἀνὴρ ἄμεμπτος προεμάχησε τὸ τῆς ἰδίας λειτουργίας ὄπλον, προσευχὴν καὶ θυμιάματος ἐξίλασμον κομίσας»⁵⁴⁷. Στο ίδιο Παλαιοδιαθηκικό βιβλίο, υπάρχει μία παραστατικότατη περιγραφή των πνευματικών ὁπλων⁵⁴⁸, η οποία χρησιμοποιείται από τον Απόστολο Παῦλο στην *Προς Εφεσίους* Επιστολή, όπου και αυτός κάνει λόγο για την πανοπλία του Θεού.⁵⁴⁹

⁵³⁸ Ψλ. 113, 25-6.

⁵³⁹ Ψλ. 6, 6. Βαρ. 2, 17.

⁵⁴⁰ Ησ. 26, 4.

⁵⁴¹ Δτ. 10, 17. Εξ. 18, 11. Ψλ. 46, 3 & 47, 1 & 76, 14 & 85, 10 & 94, 3 & 144, 3.

⁵⁴² Γεν. 21, 33.

⁵⁴³ Λευ. 11,44-45. 19,2. 20,7. Ψλ.70,22. 98,9. Αβ.3,3. Ησ.5,16. 6,3. 14,27. 30,15. κ. α.

⁵⁴⁴ Ψλ. 33, 19 & 50, 19.

⁵⁴⁵ Ησ. 57, 15.

⁵⁴⁶ Δν. 3, 39.

⁵⁴⁷ Σολ. 18, 21.

⁵⁴⁸ Σολ. 5, 17-20.

⁵⁴⁹ Εφ. 6, 13-17.

Στην ευχή χρησιμοποιείται για τον Χριστό η βιβλική προσφώνηση «Δεσπότης και Κύριος»⁵⁵⁰, η δε γέννηση και ο θάνατος δίνονται με το σχήμα αντίθεσης είσοδος-έξοδος: «Σοί χάριν ἐπὶ πᾶσιν ὁμολογοῦμεν, ἐπὶ ταῖς εἰσόδοις ἡμῶν ταῖς εἰς τὸν κόσμον τούτον, καὶ ταῖς ἐξόδοις», σχήμα που απαντάται στη *Σοφία Σολομώντος* στον στίχο: «μία δὲ πάντων εἴσοδος εἰς τὸν βίον, ἔξοδος τε ἴση»⁵⁵¹.

Στα αιτήματα για την ανάπαυση των κεκοιμημένων, αναφέρεται: «καὶ κατὰταξον τὰ πνεύματα αὐτῶν καὶ τὰ ὀνόματα ἐν βίβλῳ ζωῆς, ἐν κόλποις Ἀβραάμ καὶ Ἰσαάκ καὶ Ἰακώβ, ἐν χώρᾳ ζώντων, εἰς βασιλείαν οὐρανῶν, ἐν παραδείσῳ τρυφῆς». Η Παλαιά Διαθήκη αναφέρεται πολλές φορές σε βιβλία, εννοώντας τα βιβλία του Νόμου αλλά και τα διάφορα άλλα γραπτά κείμενα. Στον 138ο Ψαλμό όμως, γίνεται λόγος για «βιβλίον», το οποίο εκφράζει συμβολικά την παγγνωσία του Θεού και την άμεση αντίληψη την οποία εκείνος έχει για τον κάθε άνθρωπο, από την αρχή της υπάρξεώς του: «οὐκ ἐκρύβη τὸ ὅστούν μου ἀπὸ σοῦ, ὃ ἐποίησας ἐν κρυφῇ, καὶ ἡ ὑπόστασίς μου ἐν τοῖς κατωτάτοις τῆς γῆς· τὸ ἀκατέργαστόν μου εἶδον οἱ ὀφθαλμοί σου, καὶ ἐπὶ τὸ βιβλίον σου πάντες γραφήσονται· ἡμέρας πλαστήσονται καὶ οὐθεὶς ἐν αὐτοῖς»⁵⁵². Αντίστοιχο άυλο βιβλίον αναφέρεται και στον 68ο Ψαλμό, όπου ο ψαλμωδός λέει για τους αμαρτωλούς: «ἐξάλειφθήτωσαν ἐκ βίβλου ζώντων καὶ μετὰ δικαίων μὴ γραφήτωσαν»⁵⁵³. Στο δε Απόκρυφο *Ενώχ*, οι άγγελιοι διαβεβαιώνουν τους δίκαιους ότι: «καὶ τὰ ὀνόματα ὑμῶν εἶναι γεγραμμένα ἐνώπιον τῆς δόξης τοῦ Μεγάλου»⁵⁵⁴.

Ο τόπος της ανάπαυσης δηλώνεται και εδώ με τους κόλπους των Πατριαρχῶν⁵⁵⁵ του Ισραήλ και προσδιορίζεται ως «χώρα ζώντων», σύμφωνα με τις παραπλήσιες ψαλμικές ρήσεις, που αναφέρονται σε «γῆ ζώντων»⁵⁵⁶ και «φωτὶ ζώντων»⁵⁵⁷. Τέλος, ο παράδεισος αποκαλεῖται «παράδεισος τρυφῆς», όπως ονομάζεται στο βιβλίον της *Γένεσης*⁵⁵⁸ και το κείμενο της ευχής ολοκληρώνεται με το αίτημα της συγχώρησης των αμαρτιῶν όλων των ανθρώπων, κεκοιμημένων αλλά και των ζώντων.

Όπως και στην πρώτη ευχή της τρίτης γονυκλισίας, έτσι και στην δεύτερη δεν υπάρχει κατακλείδα. Η σύντομη τρίτη ευχή που ακολουθεί ευθύς αμέσως και η οποία δεν έχει

⁵⁵⁰ Γεν. 15, 2. Ιδθ. 5, 20. Σειρ. 23, 1. Ιων. 4,3. Ιερ. 1,6.

⁵⁵¹ Σολ. 7, 6.

⁵⁵² Ψλ.138, 15-6.

⁵⁵³ Ψλ. 68, 29.

⁵⁵⁴ ΕΝΩΧ, ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τ. Α΄, σελ. 375.

⁵⁵⁵ Δ΄Μακ. 13, 17.

⁵⁵⁶ Ψλ. 26, 13.

⁵⁵⁷ Ψλ. 55, 14.

⁵⁵⁸ Γεν. 2, 15.

νεκρώσιμο χαρακτήρα, ολοκληρώνεται με την επίκληση των πρεσβειών της Θεοτόκου υπέρ «παντός τοῦ λαοῦ».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η θεολογική παράδοση του Ισραηλιτικού λαού περιλαμβάνει μία ολοκληρωμένη απάντηση στο ερώτημα για την παρουσία του θανάτου, καθώς και σχετικά με το τι ισχύει για την ανθρώπινη ύπαρξη μετά από αυτόν. Ο θάνατος ορίζεται ως το αποτέλεσμα της παρακοής στο θέλημα του Θεού. Η παρακοή φανερώνει την ηθελημένη απομάκρυνση του ανθρώπου από τον Δημιουργό του, η οποία έφερε την διακοπή της παροχής ζωής από τον ζωοδότη Κύριο.

Αφού η παρακοή συντελέστηκε από τους πρωτόπλαστους, ο θάνατος έγινε η κοινή κατάληξη, όλου του ανθρώπινου γένους. Όμως παρά την πλήρη επικράτησή του, ο Θεός αναγνωρίζεται ως ο απόλυτος κύριος της ζωής και του θανάτου. Οτιδήποτε συμβαίνει, σε ολόκληρη τη δημιουργία, εξαρτάται από την δική του θέληση.

Κατά τη μελέτη των κειμένων της Παλαιάς Διαθήκης, αλλά και άλλων ιουδαϊκών θρησκευτικών έργων, αναδεικνύεται μία σταδιακή, αλλά και σαφής διαφοροποίηση στην ιουδαϊκή διδασκαλία, όχι σε ότι αφορά την αιτία της ύπαρξης του θανάτου, αλλά στο αν ο θάνατος συνιστά το οριστικό τέλος της ανθρώπινης ύπαρξης. Συγκεκριμένα σύμφωνα με τα αρχαιότερα, ως προς τον χρόνο συγγραφής τους, βιβλία, ο άνθρωπος με το θάνατο παύει να υπάρχει και επιστρέφει σαν χώμα στη γη, από όπου πλάστηκε. Αργότερα, κατά την ιστορική παρουσία του Ισραηλιτικού λαού, επικρατεί γενικά η άποψη ότι ο νεκρός συγκαταριθμείται με τους προγόνους του, χωρίς όμως και πάλι να διακρίνεται η διατήρηση της προσωπικότητας μετά τον θάνατο. Οι νεκροί πηγαίνουν σε έναν «τόπο», στον οποίο παραμένουν χωρίς να έχουν συνείδηση, ούτε και δυνατότητα κάποιας επικοινωνίας με τον Θεό. Ο τόπος αυτός ονομάζεται Άδης.

Από τους προφητικούς χρόνους και σε στο εξής, αρχίζει να κερδίζει έδαφος η άποψη ότι μετά τον θάνατο επιβιώνει ένα τμήμα του ανθρώπου, η ψυχή του. Ο όρος «ψυχή» ο οποίος αρχικά στα Παλαιοδιαθηκικά κείμενα δηλώνει τη ζωή, αποκτά την έννοια μιας οντότητας, η οποία συνεχίζει να υπάρχει παρά τη διάλυση του σώματος. Μολονότι μια τέτοια αναφορά σε ψυχή, συμπίπτει φαινομενικά με τις αντιλήψεις άλλων λαών με τους οποίους ήρθε σε επικοινωνία ο Ισραήλ, δεχόμενος οπωσδήποτε από αυτούς κάποιες επιδράσεις, στην ιουδαϊκή παράδοση η ψυχή δεν νοείται ως κατά φύση αθάνατη οντότητα, αλλά ως εξαρτώμενη απόλυτα από τη ζωοποιό βούληση του Θεού.

Σταδιακά, κυρίως κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της προχριστιανικής εποχής, καλλιεργείται στη συνείδηση του λαού η προσδοκία ανάστασης και αιώνιας ζωής, κατά την

οποία ο κάθε άνθρωπος θα χαίρεται ή θα τιμωρείται, ανάλογα με τις πράξεις που έκανε στη ζωή του. Η άποψη ότι η αιώνια αυτή η ζωή αφορά μόνο τις ψυχές, διατυπώνεται παράλληλα με εκείνη που δέχεται και την ανάσταση των σωμάτων.

Η εξέλιξη αυτή για το θέμα της μετά τον θάνατο ύπαρξης, η οποία παρατηρείται στην ιουδαϊκή θεολογία, ασφαλώς οφείλεται και στις επιδράσεις που δέχτηκε ο λαός του Ισραήλ κατά την επαφή του με τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές ιδέες άλλων λαών. Παράλληλα όμως, η καλλιέργεια της προσδοκίας της ανάστασης εντάσσεται οργανικά στο όλο σχέδιο της θείας οικονομίας, σύμφωνα με το οποίο ο λαός προετοιμάστηκε μέσα σε διάστημα αιώνων για την ένσαρκη παρουσία του Θεού Λόγου στον κόσμο. Από καθαρά θεολογικής άποψης, η συνεισφορά του οποιουδήποτε ανθρώπινου παράγοντα, όχι μόνο δεν ακυρώνει αλλά αντίθετα πάντοτε οδηγεί στη τελική επικράτηση του σχεδίου του Θεού.

Η παρουσία του Χριστού στον κόσμο, έφερε μέσω του θανάτου του και της ανάστασης τον «έγκεντρισμό», κατά την παύλεια έκφραση,⁵⁵⁹ της ανάστασης στην ανθρώπινη φύση.

Η Καινή Διαθήκη διακηρύσσει⁵⁶⁰ την εκπλήρωση του προφητικού λόγου⁵⁶¹ για κατάργηση του θανάτου και του Άδη, με την ανάσταση του Χριστού. Επειδή όμως ο θάνατος στην παρούσα πραγματικότητα, μέχρι την οριστική κατάργησή του στα έσχατα, συνεχίζει να υφίσταται ως βιολογικό γεγονός η εκκλησία, που είναι «σῶμα Χριστοῦ»⁵⁶², περιβάλλει όλα τα μέλη της με τη φροντίδα και τις ευχές της, είτε είναι ζώντα είτε κεκοιμημένα, αφού: «ἐάν τε ζῶμεν ἐάν τε ἀποθνήσκωμεν, τοῦ Κυρίου ἐσμέν»⁵⁶³.

Η φροντίδα για τους νεκρούς και οι υπέρ αυτών ευχές, αποτέλεσαν μέλημα της εκκλησιαστικής λειτουργικής πράξης από την πρώτη χριστιανική εποχή. Όπως σε όλους τους τομείς της λατρείας, έτσι και ό,τι αφορά το τελετουργικό της νεκρώσιμης τελετής και την διαμόρφωση και καταγραφή των νεκρώσιμων και επιμνημόσυνων ευχών, παγιώθηκε σταδιακά περνώντας από τα διάφορα στάδια της εξέλιξης που ακολούθησε η θεία λατρεία.

Χαρακτηριστικό πάντως στοιχείο που εντοπίζεται στις νεκρώσιμες και επιμνημόσυνες ευχές, είναι η χρήση σε αυτές σημαντικού αριθμού όρων ή και ολόκληρων φράσεων, οι οποίες προέρχονται από τα Παλαιοδιαθηκικά κείμενα αλλά και την εξωβιβλική ιουδαϊκή παράδοση. Είναι δε ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός, ότι τα κείμενα των νεκρώσιμων ευχών δεν αξιοποιούν μόνο τους όρους και τις εκφράσεις που αποδίδουν τα σχετικά με τον θάνατο

⁵⁵⁹ Ρωμ. 11, 24.

⁵⁶⁰ Α' Κορ. 15, 35-6.

⁵⁶¹ Ωσ. 13, 14.

⁵⁶² Α' Κορ. 12, 27.

⁵⁶³ Ρωμ. 14, 8.

θέματα, αλλά εντάσσουν οργανικά στη ροή του κειμένου τους ποικιλία Παλαιοδιαθηκικών όρων, προκειμένου να διατυπώσουν το κεντρικό τους αίτημα, το οποίο είναι η ανάπαυση του κεκοιμημένου.

Το γεγονός αυτό δηλώνει ότι στο σύνολο της η Βιβλική θεολογία παρουσιάζει την παρέμβαση του Τριαδικού Θεού στην ανθρώπινη ιστορία, η οποία παρέμβαση σαν σκοπό έχει την κατάργηση του θανάτου και την αποκατάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης στην μετοχή της θείας δόξας, στην οποία έχει κληθεί⁵⁶⁴. Δηλώνει ακόμα το ότι η Εκκλησία έχοντας την επίγνωση πως η Παλαιά Διαθήκη αποτελεί την αφετηρία και προϋπόθεση της Καινής, βασίστηκε εξ αρχής σε αυτήν, τόσο για την διαμόρφωση της λατρείας της, όσο και για τη σύνταξη των λειτουργικών της κειμένων. Είναι άλλωστε πολύ φυσικό, η όποια αναφορά στο θέμα του θανάτου να παραπέμπει στα κείμενα που φανερώνουν την αρχική αίτια της σύνδεσής του με την ανθρώπινη φύση.

⁵⁶⁴ Α΄ Θεσ. 2, 12.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Ευχολόγιον το Μέγα*, επανεκδιδόμενον βάσει της εν Βενετία Β' εκδόσεως 1862, εκ της Ελληνικής τυπογραφίας του Φοίνικος, Αθήναι, Εκδοτικός οίκος Αστήρ Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, χ.χ.
- Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'*, κριτική έκδοση, *Septuaginta*, Βιβλική Εταιρεία, Αθήναι, χ.χ.
- Τα Μαρτύρια των Αρχαίων Χριστιανών*, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1978.
- ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ, κριτική έκδοση, *Novum Testamentum Graece*, Nestle – Aland, Deutsche Bibelgesellschaft Stuttgart.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ ΧΡ. ΣΑΒΒΑ, *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τόμος Α', Αθήναι 1980.
- ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ ΧΡ. ΣΑΒΒΑ, *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τόμος Β', Αθήναι 1985.
- ΓΑΛΙΤΗ Γ., *Σημειώσεις Ιστορίας των Χρόνων της Κ. Διαθήκης*, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1975³.
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΙΩΗΛ, *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'*, Έκδοσις Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας «Λυδία», Θεσσαλονίκη 1986, τ. 3 & 9.
- ΔΟΪΚΟΥ ΑΘ. ΔΑΜΙΑΝΟΥ, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Γενική Εισαγωγή, Θεσσαλονίκη 1984.
- ΔΟΪΚΟΥ ΑΘ. ΔΑΜΙΑΝΟΥ, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Ειδική Εισαγωγή, Θεσσαλονίκη 1985.
- ΔΟΪΚΟΥ ΑΘ. ΔΑΜΙΑΝΟΥ, *Ο Εξάψαλμος και ο Ψαλμός Ν'*, Θεσσαλονίκη 1975².
- ΖΗΣΗ Ν. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Επιστιμονική Τεχνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997.
- ΙΩΑΝΝΙΔΗ Χ. ΒΑΣ., «Άδης», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήναι 1967, τ. 1, στ. 413-5.
- ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Δ. ΙΩΑΝΝΗ, *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Α', Απόκρυφα Ευαγγέλια*, Βιβλική Βιβλιοθήκη 13, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001.

- ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Δ. ΙΩΑΝΝΗ, *Απόκρυφα Χριστιανικά κείμενα Β΄, Απόκρυφες Πράξεις Επιστολές Αποκαλύψεις*, Βιβλική Βιβλιοθήκη 29, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2004.
- ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Δ. ΙΩΑΝΝΗ, *Βιβλικές Μελέτες*, Βιβλική Βιβλιοθήκη 9, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1995.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ Ζ. ΓΕΩΡΓ., *Νέον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν της Αγίας Γραφής*, Εκδοτικός οίκος «Ο Λόγος», Αθήναι 1976.
- ΛΕΞΙΚΟ ΒΙΒΛΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ, Έκδοση «Βιβλικό Κέντρο Άρτος Ζωής», Αθήνα 1980.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑ Α. ΝΙΚΟΥ, *Μυστήριον επί των ιερώς κεκοιμημένων και άλλα μελετήματα*, Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη – 24, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992.
- ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, *Υποδείγματα συγγραφής Εργασιών και Βιβλιογραφίας*, Θεσσαλονίκη 2009.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗ Ι. ΠΑΝ., «Άδης», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήναι 1967, τ. 1, στ.408-13.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗ Π. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Εισαγωγή εις την Θεολογίαν της Παλαιάς Διαθήκης*, Αθήναι 1996.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, Εκδόσεις Β. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1982.
- ΠΑΠΠΑ Γ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Η Μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002.
- ΣΚΑΛΤΣΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, «Η υπέρ των νεκρών φροντίδα της αρχαίας Εκκλησίας», *Πρακτικά Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου, Το Μυστήριον του Θανάτου εις την Λατρείαν της Εκκλησίας*, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 19, Κλάδος Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 2009.
- ΣΚΟΡΔΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, «Ο Άδης κατά την Αγίαν Γραφήν και τους Πατέρας της Εκκλησίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, έτος ΜΑ΄, τεύχος 476 – 477, Θεσσαλονίκη 1958.
- ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ερμηνευτικά Μελετήματα*, Βιβλική Βιβλιοθήκη 4, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1988.
- ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Η Ανάστασις των Νεκρών, Εισαγωγικά Προβλήματα και Ερμηνεία του Α΄ Κορ. 15*, Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής, Θεσσαλονίκη 1977.
- ΣΥΜΕΩΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Τα Άπαντα*, Εκδοτικός οίκος Βασ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1985.

- ΤΟ ΤΑΛΜΟΥΔ, Εκδόσεις Αρμός, 2010.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Υπόμνημα εις τας Επιστολάς της Καινής Διαθήκης*, τ. Γ΄, Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Αθήναι 1982.
- ΦΙΛΙΑ Ν. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Παράδοση και Εξέλιξη στη Λατρεία της Εκκλησίας*, Εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα 2006.
- ΦΙΛΙΑ Ν. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Τὸ Βαρβερινὸν Εὐχολόγιον 336», (Codex Vaticanus Barberinianus Graecus 336), *Θεολογία*, Τόμος ΞΑ(1990) - Τεύχος: 3, [σελ. 396-416].
- ΦΙΛΙΑ Ν. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Τὰ ερμηνευτικά υπομνήματα στη Νεκρώσιμη Ακολουθία», Πρακτικά Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου, *Το Μυστήριον του Θανάτου εις την Λατρείαν της Εκκλησίας*, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 19, Κλάδος Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 2009.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Μ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Ακολουθία του Μνημοσύνου*, Κείμενα Λειτουργικής 20, Θεσσαλονίκη 1979.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Μ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας*, Έκδοσις του Περιοδικού «Εκκλησία», Αθήναι 1967.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Μ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας Γ΄*, Θεσσαλονίκη 1976.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Μ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας Δ΄*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1994.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Μ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας Ε΄*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2003.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Μ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Τα Λειτουργικά Συγγράμματα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Σειρά Φιλολογική και Θεολογική 10, Θεσσαλονίκη 1968.
- ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β΄, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1978.
- ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Γ΄, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, εκδοτικός οίκος «Το Βυζάντιον», Θεσσαλονίκη 1987.
- ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Ε΄, Θεσσαλονίκη, εκδοτικός οίκος Κυρομανός, 1992.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΣΤ. ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ, «Η νεκρώσιμη ακολουθία στη χειρόγραφη παράδοση του βυζαντινού ευχολογίου», Πρακτικά Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου, *Το Μυστήριον του Θανάτου εις την Λατρείαν της Εκκλησίας*, Σειρά

Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 19, Κλάδος Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 2009.

ZOLLI E., «Μισνά», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήναι 1967, τ. 8, στ. 1171-5.

ZOLLI E., «Ταλμούδ», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήναι 1967, τ.11, στ. 662-3.